

T.C.
ARTVİN ÇORUH ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

AZERBAYCAN HALK CUMHURİYETİ'NİN KURULUŞU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Safar ALİYEV

Danışman

Doç.Dr. Yaşar CANATAN

ARTVİN 2024

T.C.
ARTVİN ÇORUH ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

AZERBAYCAN HALK CUMHURİYETİ'NİN KURULUŞU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Safar ALİYEV

Danışman

Doç.Dr. Yaşar CANATAN

ARTVİN 2024

TEZ BEYANNAMESİ

Artvin Çoruh Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin Kuruluşu” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallara uygun olarak davrandığımı taahhüt ederim. Aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi de beyan ederim. Tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Artvin Çoruh Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- ☐ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim sadece Artvin Çoruh Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin ay süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

... /... /20

İmza

Safar ALİYEV

T.C.
ARTVİN ÇORUH ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

Doç. Dr. Yaşar CANATAN danışmanlığında **Safar ALİYEV** tarafından hazırlanan bu çalışma 06/03/2024 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Tarih Anabilim Dalı'nda **oybirliği** ile **Yüksek Lisans tezi** olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Doç. Dr. Ahmet ATALAY

İmza:.....

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Yaşar CANATAN

İmza:.....

Jüri Üyesi: Dr. Öğr. Üyesi Türkan ARIK

İmza:.....

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir.

... /.../
Prof. Dr. Mustafa Çağatay KORKMAZ
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

TEZ BEYANNAMESİ	I
TEZ KABUL TUTANAĞI	II
İÇİNDEKİLER.....	III
KISALTMALAR.....	IV
ÖZET	V
SUMMARY	VI
ÖNSÖZ	VII
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. 1917 ŞUBAT, EKİM OLAYLARI VE ÇARLIK RUSYASI'NIN DEVRİLMESİ	4
1.1. Azerbaycanlı Aydınların Milli Mücadelesi ve Cumhuriyet'e Giden Yol.....	6
1.2. Azerbaycanlılara Karşı Yapılan Soykırım (1918)	14

İKİNCİ BÖLÜM

2. AZERBAYCAN HALK CUMHURİYETİ'NİN İLAN EDİLMESİ	23
2.1. Azerbaycan Milli Ordusu'nun Kafkas İslam Ordusuyla Birlikte Bakü'yü işgalden Kurtarması.	28
2.2. Aras Türk Cumhuriyeti.	40
2.3. Azerbaycan Hükümetinin Dış Politikası, Paris Barış Konferansı	47

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. AZERBAYCAN HALK CUMHURİYETİ'NE KARŞI TOPRAK İDDİALARI	56
3.1. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Devrilmesi	61
SONUÇ	64
KAYNAKLAR.....	67
ÖZGEÇMİŞ	73

KISALTMALAR

ADPU	: Azerbaycan Devlet Pedogoji Üniversitesi
AMEA	: Azerbaycan Milli Elimler Akademisi
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
İÜEF	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İÜİF	: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi
MMC	: Mehdut Mesuliyet Cemiyeti
S.	: Sayı
s.	: sayfa
TTK	: Türk Tarih Kurumu

ÖZET

AZERBAYCAN HALK CUMHURİYETİ'NİN KURULUŞU

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin zengin devletçilik tarihini görmekteyiz. Çalışmamda özellikle 1917 Şubat, 1917 Ekim Darbelerinden sonra birtakım mücadeleler gösteren Azerbaycanlı aydınlar tarafından 28 Mayıs 1918 yılında Azerbaycan'ın Bağımsızlığı'nın ilan edildiğini, 4 Haziran 1918 yılında Osmanlı Devleti Batum Anlaşması sayesinde Kafkas İslam Ordusu'nu Azerbaycan'a yardıma göndermesini açıkladım. Nihayet 11 Ocak 1920 yılında Azerbaycan Temsilcilerinin Paris Konferansı'nda Azerbaycan'ı De facto Jure seviyesinde tanıtmalarına yer verdim.

Çalışmam, Çarlık Rusyası'nın devrilmesi, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilan edilmesi ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin devrilmesi olarak üç bölümden oluşmaktadır. Öncelikle Müslüman Doğu'nun ilk Parlamenter Cumhuriyeti olarak kabul edilen Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin ortaya çıkışına, Türklerin kardeş ülke olan Azerbaycan'a hiç tereddüt etmeden yardım etmesini, Nuri Paşa'nın Bakü'nü düşman işgalinden kurtarması ve Aras-Türk Cumhuriyeti'nin Nahçıvan'ı Ermeni tecavüzünden kurtarmasına dair geniş şekilde bilgiler verdim.

28 Mayıs 1918 tarihinde Kuzey Azerbaycan'da Türk ve İslam dünyasının ilk modern parlamenter ulus devleti olan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulması Azerbaycan tarihinin önemli bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. İki yıldan daha az ömür sürmesine rağmen Azerbaycan'da parlamenter ulus-devlet geleneğinin temelleri atılmış, devletin sınırları, yönetim şekli, adı, dili ve bayrağı belirlenmiştir. Bu dönemde uygulanan ulusal politikalarla Azerbaycan halkının ulusal kültürü ve ulusal kimliği pekiştirilirken aynı zamanda yeni devletin ve çağın ihtiyaçları doğrultusunda yeniden şekillendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Halk, Cumhuriyet, Türkçülük, Nahçıvan.

SUMMARY

ESTABLISHMENT OF THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

We see the rich history of statehood of the Azerbaijan Democratic Republic. In my study, I explained that Azerbaijani intellectuals, who showed some struggles especially after the 1917 February and 1917 October Coups, ultimately declared the Independence of Azerbaijan on 28 May 1918, and that the Ottoman Empire sent the Caucasian Islamic Army to help Azerbaijan on 4 June 1918, thanks to the Batum Treaty. Finally, I included the introduction of Azerbaijan at the De facto Jure level by the Azerbaijani Representatives at the Paris Conference on January 11, 1920.

My study consists of three parts: the overthrow of Tsarist Russia, the proclamation of the Azerbaijan Democratic Republic and the overthrow of the Azerbaijan Democratic Republic. First of all, I gave extensive information about the emergence of the Azerbaijan Democratic Republic, which was recognized as the first parliamentary republic of the Muslim East, the Turks' unhesitating assistance to the brotherly country of Azerbaijan, Nuru Pasha's liberation of Baku from enemy occupation and the Aras-Turkic Republic's liberation of Nakhchivan from Armenian attack.

On May 28, 1918, the establishment of the Democratic Republic of Azerbaijan in North Azerbaijan, the first modern parliamentary nation-state of the Turkic and Islamic world, constitutes an important turning point in the history of Azerbaijan. Although it lasted less than two years, the foundations of the parliamentary nation-state tradition were laid in Azerbaijan, and the borders, form of government, name, language and flag of the state were determined. With the national policies implemented during this period, the national culture and national identity of the Azerbaijani people were strengthened and at the same time tried to be reshaped in line with the needs of the new state and the era.

Keywords: Azerbaijan, People, Republic, Turkism, Nakhchivan.

ÖNSÖZ

Azerbaycan halkı asırlardır hürriyet arzusuyla yaşamış, milli hürriyet ve istiklal mücadelesi vermiştir. 20. yüzyılın başında Azerbaycan'da ulusal kurtuluş harekâtı güçlenmişti. Azerbaycan'ın demokratik güçleri, düşünürleri, siyasi figürleri, ülkenin bağımsızlığı ve halkının özgürlüğü için mücadeleye katılmıştı. Çarlık Rusyası'nın çöküşü, Azerbaycan'da da bağımsız bir devlet yaratmanın koşullarını ortaya çıkardı. Nihayet 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ilan edildi. O gün Azerbaycan halkının tarihinde önemli bir olaydı. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşunda ve liderliğinde, Mehmet Emin Resülzâde, Fetheli han Hoyski, N. Yusufeli, A. Safikurdski, A. Topçubaşov, Halil bey Hasmammadov, Hacinski, S. Mehmandarov ve diğerlerinin büyük rolü vardı. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulması ve milli devlet inşasının tesis edilmesi halkımızın egemenliğini sağlamış ve tarihi hafızanın oluşmasında müstesna öneme sahip olmuştur. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin doğuşunu, faaliyetini ve düşüşünü, sosyal ve politik figürlerinin yaşamlarını ve faaliyetlerini kapsamaktadır.

Türk devletçilik tarihi açısından özel bir yere sahip olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, kısa ömür sürmesine rağmen Türk ve Müslüman halklar tarafından kurulan, cumhuriyet yönetiminin uygulandığı ilk laik ve demokratik devlet olması yönüyle son derece büyük bir öneme sahiptir. Gerek dönemin devletçilik anlayışı bakımından gerekse Türk devletçilik tarihi açısından ayrıcalıklı bir konuma sahip olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, ne yazık ki, birçok platformda hak ettiği ilginin karşılığını bulamamıştır.

Bu yazıyı kaleme alırken benden hiçbir desteğini eksik etmeyen, yönlendirmeleri ve önerdiği kaynaklarla yolumu aydınlatan saygıdeğer danışmanım Doç. Dr. Yaşar CANATAN'a teşekkürü borç bilirim.

Safar ALİYEV

ARTVİN 2024

GİRİŞ

1917 Şubat devriminden kısa bir süre sonra, 3 Mart'ta Güney Kafkasya'dan Rus Devlet Duma'sı milletvekillerinin girişimiyle Tiflis'te Transkafkasya İdaresi Özel Komitesi kuruldu. Bu komite, Devlet Duması'nda bölgenin ana milliyetlerini temsil eden milletvekillerinden oluşuyordu. Komite üyeliğine V. Kharlamov, M. Papacanov, M. Caferov, K. Abashidze ve P. Pereverzev atanmıştır. Geçici hükümetin karar ve talimatları doğrultusunda komiteye Güney Kafkasya'da geniş hak ve yetkiler verildi. Transkafkasya İdaresi Özel Komitesi geçici hükümetin idari organı işlevini yerine getirmeye başladı. Özel Transkafkasya Komitesi'nde Güney Kafkasya halklarının eşit temsil edilmemesi ve tarım konusunda tutarlı bir pozisyonun bulunmaması nedeniyle, nüfus ona güvenmedi. Bu nedenle güçlü bir devlet organı işlevini yerine getiremedi. Mart 1917'nin başlarında Bakü'de geçici hükümetin en yüksek makamı olarak Umumi Teşkilatlar İcra Komitesi kuruldu. İşçi Temsilcileri Sovyetleri, şehir duması ve kamu kuruluşlarının temsilcilerini içeriyordu. Azerbaycan halkının temsilcileri M.H. Hacinski ve M.E. Resülzâde İcra Komitesine katılmışlardı. Rusya'nın diğer sanayi merkezlerinde olduğu gibi Bakü'de de İşçi ve Asker Vekilleri Sovyeti'nin kurulması başladı. 7 Mart 1917'de 52 milletvekilinden oluşan Bakü Mebussan Meclisi kuruldu. Sovyet'in bileşimi Türklerden değil de başka milletlerden oluşuyordu. Bu zaman S. Şaumyan, Bakü Sovyet'i başkanlığına atandı. Güney Kafkasya'nın diğer şehirlerinin aksine Bakü'de Sovyetler Birliği nispeten güçlüydü. Geçici Hükümet'in ulusal programı, Rusya'nın bölünmezliği ilkesine dayanıyordu. Daha etkili partiler olan Kadetler, Eser ve Menşevikler, milli meselenin çözümünü ileride toplanacak olan Kurucu Meclis'e emanet ediyor ve milli-kültürel özerklik ilkelerini savunacaklarını beyan ediyorlardı.

Şubat devriminden sonra faaliyete geçen "Müsavat" partisi, Azerbaycan'daki siyasi güçler arasında daha fazla ilgi gördü. "Müsavat" partisi, federal Rusya içinde Azerbaycan'a ulusal-bölgesel özerklik verilmesi ve 20 yaşını doldurmuş Azerbaycan vatandaşlarına oy hakkı verilmesi fikrini ortaya attı. Gence'de N. Yusufbeyli başkanlığındaki Türk Halk-Merkez Partisi, Alimerdan Bey Topçubaşov başkanlığındaki Bağımsız Demokratik Grup ve RSDFP'nin yerel örgütü – "Himmet", Gence İttihat-İslam Partisi ve İttihatçı F. H. Hoyski Bakü'de Rus Müslüman Partisi üyelerinden oluşan parti faaliyetlerini genişletti. N. Yusufbeyli liderliğindeki parti, Rus devletini özerk bölgeler federasyonuna dönüştürme fikrini ortaya attı. İttihat-İslam Partisi'nin pratik faaliyetinin ve teorik görüşlerinin temeli,

İslam'a dayalı İttihat Birliğiydi. İslam'ı sadece bir din olarak değil, siyasi, ekonomik, hukuki ve manevi bir norm olarak değerlendiren İttihatçılar, İslam'ı Müslüman hayatının özü ve ana yapısı olarak düşünmüş aynı zamanda kalkınmanın yolunu İslami normların ıslahında görmüşlerdi.

15-20 Nisan 1917'de Bakü'de toplanan Kafkas Müslümanları kongresinde milli güçlerin Azerbaycan'ın geleceğine ilişkin tutumu açıklandı. Kongrede, Kafkas Müslümanlarının geçici hükümete, savaşa ve Rusya'nın diğer halklarına karşı tutumu ele alındı. Kafkas Müslümanları Kongresi, Rus Müslümanlarının siyasi hayatında önemli bir rol oynamış, siyasi olayların o aşamasındaki çıkarlarını dile getirmiş, Rus Müslümanları için milli hareketi güçlendirmenin yollarını belirlemiş ve bir Demokrat Cumhuriyet kurmuşlardı. "Müsavat" ve Türk Halk Merkezi Partileri, Rusya'nın Demokratik bir Federal Cumhuriyet'e dönüştürülmesi ve Azerbaycan'a geniş bir bölge - ulusal özerklik verilmesi konusunda bir karar taslağı hazırladılar. Ancak İslamcılar (İttihatçılar), sosyalistler, Bolşevikler ve Menşevikler, Rusya'nın toprak bütünlüğünün korunmasından yanaydılar. Aynı yılın 1-11 Mayıs tarihlerinde Moskova'daki Tüm Rusya Müslüman Kongresi'nde, "Rusya'daki uluslara bölgesel ve ulusal özerklik veren" sloganı demokratik güçler tarafından savunuldu.

Ekim 1917'de Bakü'deki Türk Edebiyat-Merkez Partisi ile "Müsavat" birleştirme süreci tamamlandı. "Müsavat" programı, demokratik, federal Rusya'da Azerbaycan için büyük ölçekli bölgesel ve ulusal özerklik talebini yansıttı. 1917 sonbaharına doğru, ulusal devletin talebi üzerine, Rus olmayan diğer halklarla birlikte siyasi nüfuz sahibi ulusal demokrat güçler umutlarını Meclis'e bağladılar.

Bolşeviklerin Ekim 1917 darbesi, halkların ulusal bağımsızlık umutlarını artırdı. Bu umutlar büyük ölçüde Bolşevikler tarafından iktidara geldikleri ilk günlerden itibaren açıklanan önemli belgelerden kaynaklanıyordu. Bolşevikler "Barış Bildirgesi", "Rus Halklarının Hakları Bildirgesi", "Rusya ve Doğu'daki tüm Müslüman işçilere yapılan itiraz", eski imparatorluk halklarının özgürce ayrılmaları ve kendi bağımsız devletlerini kurmaları için ilk adım olarak yasal garantiler sağladı.

Bakü Sovyet Yürütme Komitesi S. Şaumyan'ın planına göre, ulusal partilerin toplumdaki artan etkisini önlemek ve seçimlere katılımlarını zayıflatmak için seçimlerin zamanlaması hakkında son güne kadar herhangi bir bilgi vermedi. Tüm bu engellere rağmen, 22 Ekim'de Bakü Sovyet seçimlerini büyük bir avantajla kazandı ve "Müsavat" eser,

Menşevikler, Bolşevikler ve Taşnakları geride bıraktı. Bu seçimlerden sonra “Müsavat” partisinin Azerbaycan’da hükümet yapıları oluşturma süreci üzerinde ciddi bir etkisi olmaya başladı.



BİRİNCİ BÖLÜM

1. 1917 ŞUBAT, EKİM OLAYLARI VE ÇARLIK RUSYASI'NIN DEVRİLMESİ

I Dünya Savaşı, Çarlık Rusyası'nda da ekonomik ve siyasi bir krize neden olmuş ve birçok yerlerde kendini göstermiştir. 1916 yılının yazından itibaren Azerbaycan'da olağanüstü hal ilan edilmişti. Bu zaman Bakü vilayetinde askeri vali sınırsız yetkiye sahipti, Bakü Şehir Duması'nın 5 yıllık görev süresi dolmuş, Milletvekillerinin dörtte biri görevinden ayrılmıştı. Aslında Duma etkin değildi, 1916 yılının sonu 1917 yılının başında, devrimci ve ulusal ayaklanmasının yükselişi, sınırdaki askeri yenilgi, liberal monarşist burjuvazinin ve toprak sahiplerinin endişesini artırmış oldu. Yaklaşan devrimi önlemek için çarizm aynı zamanda burjuvazi, devrime karşı bir komplo hazırlamaya başladı. Çar Devlet Duması'nın feshedilmesi, Almanya ile ayrı bir barış yapılması ve ardından yaklaşan devrimi bastırmak için tüm güçlerini yöneltmek istedi. İtilaf devletlerinin savunduğu Rus burjuvazisi, çarın kardeşi Mihail lehine bir hanedan darbesi yapmak ve ardından Almanlarla tek taraflı barışı engellemek ve devrimi ezmek için bir plan hazırladı. Ancak Şubat devrimi bu planı bozdu. 9 Ocak 1917'de "Kanlı Pazar"ın 12. yıl dönümü münasebetiyle, Bakü'de olduğu gibi Rusya'nın en büyük şehrinde de 57 işletmenin işçileri işi bıraktı. 19 Ocak gününde tatilci sayısı 10.000 kişiyi aştı, Ocak ayının 25' de tatil 87 işletmenin 22.000' e kadar çalışanını kapsıyordu.¹ Aynı zamanda XX yy. başında Rusya, büyük bir sosyo-ekonomik değişimler geçiriyordu. Eski dönemin ve yeni dönemin sıkıntılarını yaşamaktaydılar. Rusya'yı dönüştürmeye kararlı bir siyasi hareketler ortaya çıkmış ve bu bileşim, devrimci ayaklanmaya zemin hazırlamıştır.² 1917 yılının Şubat ayında Rusya'da birinci devrim hızla gelişmeye başladı,³ Ekim ayında ise ikinci bir devrim yaşandı.⁴ 1917 yılında Şubat devriminde burjuva demokrat devriminin karşısında duran en önemli vazife Çar mutlakîyetini ve toprak sahiplerinin zulmünü ortadan kaldırmaktı.⁵ 18 Şubat'ta Putulov'un Petersburg'daki fabrikasında başlayan grev, 25 Şubat' ta şehrin tüm işletmelerini

¹ Tofig Veliyev, *XX yy. Azerbaycan Tarihi*, C. II, Bakü (tahsil), 2009, s. 117-118.

² Reks A. Wade Çeviren; *Ergin Özler, Rus Devrimi 1917*, İletişim Yayın Evi, s. 30

³ Ülkü Çalışkan, "27 Şubat Devrimi Sonrasında Geçici Hükümetin Kuruluşu", *Yönetim Ve Problem*, Türkiye Mecmuası, C.28/1, 2018, s.2

⁴ Murray Bookchin, Çeviren; Ali İhsan Başgöl, *Devrimci Halk Hareketleri Tarihi 1905'ten 1917'ye Rus Devrimleri*, Dipnot Yayınları, C; 3, s. 367

⁵ İlham Abbasov, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Yarandığı ve Faaliyeti Gösterdiği Şerait", *İlmi-Nazari, Tecrübi Jurnal* no; 4, 2013, s. 81.

kapsadı. 27 Şubat'ta başlayan ayaklanma zafer kazandı, halkın isteği üzerine Çar II. Nicolas tahttan çekilmek zorunda kaldı. Nihayet 300 yıldan fazla hüküm süren ve Rusya'yı bir halk hapishanesine çeviren Romanovlar hanedanlığına son verildi. "Şubat devrimi Molla Nasreddin" in günlüğünde memnuniyetle karşılanır, mutlakiyetçiliğin devrilmesi Rusya'da yaşayan halklar için bir mutluluk içermekteydi. 2 Mart 1917' de burjuvazinin ve toprak ağalarının temsilcilerinden Barot prens Lvov liderliğinde bir geçici hükümet kuruldu. 2 Mart 1917 yılında bir gün sonra serbest bırakılan siyasi tutuklular affedildi. Azerbaycan'da bu tür 600 mahkûm serbest bırakıldı. 4 Mart'ta hükümet kararnamesi ile valiler, yardımcıları ve kaymakamlar görevden alındı. Yerlerine il ve kaza zemstvo bölümleri başkanları getirildi. Azerbaycan'da zemstvo daireleri olmadığı için bu görev şehir dairesi başkanlarına emanet edildi, yeni atanan yöneticiler hükümet komiserleri olarak kabul edildi. 2-4 Mart tarihleri arasında Bakü sokaklarında, fabrikalarda ve maden ocaklarında mitingler düzenlendi. 3 Mart'ta Balahani'da düzenlenen mitinge 15 bin kişi katıldı. 17 Mart'ta düzenlenen zafer gösterisine 100 bine kadar kişinin katıldığı kaydedildi. İşçi, asker ve denizcilerin katılımıyla düzenlenen gösterinin talebi üzerine 5 Mart'ta Bakü garnizonu ve askeri donanma komutanı, 9 Mart'ta şehir reisi, Bakü valisi, 10 Mart'ta Bakü demiryolu dairesi başkanı görevden alındı. Çarlığın yıkıldığı haberi mahallelere sıçradı. Mart'ın 2-3-ü Gence'de de miting düzenlendi ve bunun üzerine Gence vilayetinin valisi şehirden kovuldu. Mart'ta diğer kasaba ve şehirlerde mitingler ve gösteriler düzenlendi. İmparatorluk genelinde Şubat devrimi Azerbaycan halkının hayatında büyük bir dönüm yarattı ⁶

Şubat 1917 burjuva devrimi zamanı, silah ve kuvvet açısından küçük Milletlerin topraklarını işgal eden ve dünyanın altıda biri olan Büyük Rusya İmparatorluğu çöküşü eşiğindeyken Azerbaycan'da özgürlük rüzgârı esiyordu. İnleyen ulusların kendi bağımsız devletlerini yaratma arzusu vardı. Mart ayından bu yana açık olan Müsavat Partisi'nin bir gövdesi "Açık söz" gazetesi şunları yazıyordu: "şimdiye kadar kayamız, amacımız bilinmiyor, özgürlük nedir ve siyasi programımız yok, var olsa bile binde birimizin bundan haberi yoktu. Biz Müslümanlar, korkunç bir devrimin fırtınalarında pusulasız olarak ortadayız" diye yazmaktaydı. ⁷

⁶ Veliyev, a.g.e., s. 118.

⁷ Telli Korkmaz, "Azerbaycan Bağımsızlığına Giden Yolda" Açık Söz Gazetesi" (1915-1918)", *Türk Yurdu Dergisi*, 368, Ankara, Nisan 2018, s.78-79.

1. 1. Azerbaycanlı Aydınların Milli Mücadelesi ve Cumhuriyet'e Giden Yol

20. yüzyılın başlarında Bakü' deki petrol işçilerinin büyük çaplı gösterileri büyük bir olaya sebep olarak güne kendi damgasını vurmuş ve bu gösterilerde Azerbaycan işçileri de aktif olarak katılmışlardı. 1903 Temmuz tatiline, 1904 Aralık tatiline ve diğer etkinliklere katılmaları bunun kanıtıdır. 1904 Aralık tatili özel bir önem taşıyordu, çünkü bunun sonucunda birçok Azerbaycanlı da dâhil olmak üzere madencilerin ücretlerinin artırılması ve diğer bazı ekonomik taleplerin karşılanması mümkün oldu. Petrol sanayicileri ile işçiler arasında akdedilen toplu sözleşmeye göre, petrol sanayicileri, çalışma gününü 9 saate indirmeyi, günlük hale gelen çalışma dışı saatlerde çalışmayı iptal etmeyi, düzenli gece çalışmasını vardiyalı olarak diğer işçilere yaptırmayı taahhüt etti. İşçilerin özel personeli, çalışma günlerini 8 saatten fazla yapmama, ateşçiler ve yağcılar için üç vardiya sistemi getirme, işçilere nezaketle davranma, yağcılar, taslakçılar, ateşçiler, deliciler ve siyah işçiler vb. için asgari ücret belirlendi. Anlaşma maddelerine Rus olmayan işçilerin anladıkları dilde yerleşim defterlerinin basılmasına ilişkin maddenin kontrat maddelerine eklenmesi de talep edildi. Toplu sözleşmenin bu koşulu (diğer koşullarla birlikte) işçilerin siyasi ve ulusal bilinçlerinin yükselmesinde büyük etki yaptı. Anlaşmanın imzalanması, Azerbaycan işçilerinin hakları için mücadele tarihinde bir dönüm noktası oldu. Aynı zamanda onlara önemli çıkarlarını ve taleplerini savunmaları için umutlar açtı.⁸

Aralık 1904 olaylarında ilk sosyal Demokratik Birlik olan “Himmet” sosyal demokrat teşkilatı da katıldı. “Himmet” birliğini oluşturma girişimi, Azerbaycanlı aydınlar S. Afandiyev’a, A. Ahundov’a, M. Movsumov’a, M. Azizbeyov’a, M. E. Resulzâde’ye, M. Mirkasimov’a, M. Hacıyev’a, A. Kazımzade’ye, M. Hacinski ve diğerlerinin temsilcilerine aitti. Ulusların kendi kaderini tayin hakkı sloganını önermek ve Sosyal-Demokratlar tarafından özerk eyaletler oluşturmak ve bunu Azerbaycan aydınlarının düşüncelerinde onların sosyal demokrat teşkilatı yer almaktaydı. Ancak birçoğu kısa sürede bu hükmün bir slogandan başka bir şey olmadığını anladı ve bu teşkilatı terk ederek kendilerini her türlü milli fikrin ortadan kaldırılması için mücadeleye adadı. Baskı ve eşitsizlik, yine de bu önde gelen siyasi figürlerin milli harekâtın oluşum aşamasında “Himmet” birliğine katılmaları Azerbaycan halkının özgürlük mücadelesinin ve siyasi faaliyetinin artmasına yardımcı oldu. 1904’de toplu sözleşmesinin koşulları sık sık ihlal edildi, bu da Bakü işçilerinin yeni

⁸ Dilara Seyitzade, *Azerbaycan 20. Yüzyılın Başlarında Mustakilliyeye Aparan Yollar*, Azerbaycan Respublikası «Kitap» Cemiyeti, Bakü 1998, s. 33

gösterilerine yol açtı. Azerbaycan Türkleri bu konuşmalara giderek daha aktif bir şekilde katıldılar. 4-20 Ocak 1905 tarihleri arasında Bakü'nün büyük sanayi işletmelerinin işçileri greve gitti (İşçilerin bunda doğruluk payı vardı). Çünkü halkların dayanılmaz sosyal ve yasal koşulları, ülke genelinde imparatorluğa karşı protestolara yol açtı. Tarım sorununun çözümü, Azerbaycan köyünde toprak mücadelesi, çarlığın ulusal zulmüne ve yetkililerin keyfilğine karşı konuşmalar eşliğinde yapıldı. Bu zaman köylüler yetkililerin emirlerini yerine getirmeyi, hazineye vergi ödemeyi, yükümlülükler üstlenmeyi reddederek yerel yönetimlere karşı silahlı direniş gösterdiler. Temmuz 1905'te valilik başkanları, Rusya ve Kafkasya'daki olayların yerel halkın ruh halini etkilediğini, Yelizavetpol ve Bakü vilayetlerinde istikrarsızlık olduğunu üst makamlara bildirdi. Daha sonra bilgiler, yerel makamların temsilcilerine ve orman koruma birimlerinin görevlilerine karşı düşmanca ilişkilerin gerçeklerini gösterdi. Devlet ormanlarının kesilmesi ve tahrip edilmesi, silahlara el konulması ve yargı makamlarının kararlarına itaatsizlik vakaları yaşandı. Adli Departmanların temsilcileri, halk tarafından düşmanlıkla karşılandıkları için görevlerini yerine getirmeyi ve soruşturma yürütmeyi çoğu kez reddettiler. Çarlığın kimi zaman köyleri tamamen yok etme noktasına varan sert baskı uygulamalarına karşı, köylülerin özgürlük mücadelesi sakinleşmemiş, aksine artarak yaygınlaşmıştır. Devrimci ruh, Azerbaycan toplumunun tüm katmanlarını kaplamış ve şehirlerin orta sınıfları, hizmetliler, öğrenciler ve diğerleri ulusal çıkarlar için mücadeleye katılmışlardı. Azerbaycanlı öğretmenler, halk eğitimi alanındaki mevcut kısıtlamaların kaldırılması için konuşma yapmışlardı. Bununla yanı sıra Ocak ayında Azerbaycanlı girişimci aydınların muhalif eğilimleri kendini etkin şekilde göstermeye başladı.⁹

Ulusal girişimcilerin ve aydınların en aktif temsilcileri anladı ki, Rusya'da başlayan olaylar, imparatorluğun ulusal varoşlarında yaşayan halkların hayatında önemli bir dönemin başlangıcı olabilir. Rus toplumunu sosyal ve siyasi hayatın her alanında krize sürükleyen sebepleri derinlemesine analiz eden Ahmet Bey Akayev, "Rusya'yı çürümüş bir ağaca benzetiyordu". Yaklaşan reformlardan büyük umut besleyen Azerbaycan ideologları, bu reformlara yansımaları gereken sorunları yazdılar. Devlet idare organlarında yerel nüfusun temsilini artırmaya kararlıydılar. 18 Ocak 1905'te Bakü Şehir Duma'sı toplantısında A. Akayev, devlet dairesi seçimleri konusunda Transkafkasya Müslümanlarının haklarının,

⁹ Seyitzade, *a.g.e.*, s. 33-35

Hıristiyanların haklarıyla eşitlenmesi için İçişleri Bakanlığı'na yazılı bir başvuruda bulundu. Bu başvuruda, "Müslümanların haklarının kısıtlanmasının şehir özyönetiminin işleyişine zarar verdiği" belirtildi. 25 Ocak' ta Duma, A. Akayev' in başvurusunu değerlendirdi. Duma, çoğunluk oyu ile bu önergeyi yükseltmeye ve Transkafkasya'nın diğer tüm şehir yönetimlerini buna katılması için çağırma kararı verdi.¹⁰

Aralık 1904 ve Ocak 1905' te süreli yayınlar, ulusal kültürün durumu hakkında eleştirel materyaller yayınladı. A. Akayev, Müslümanları şeriat kurallarına uymaya, ancak aynı zamanda Avrupa uluslarının kültürünün en iyi geleneklerini almaya çağırdı. Halkın eğitiminden bahsederken, bilim ve teknolojinin kazanımları ile insanları tanıştırmayı gerekli gördü. Bilgi edinilmesi çağrısında bulunan A. Akayev, halkının başına gelen pek çok belanın uzun süre sömürgeci baskı ve cehalet altında olmasının sonucu olduğunu belirtti.¹¹

M. Emin Resulzâde genç yaşlarında 1903 ve 1904 yılında Rus sömürge yönetimine karşı mücadele etmek için "Müsavat Gençlik Teşkilatı" adıyla gizli bir cemiyet kurmuştu.¹² Mehmet Emin Resulzâde'nin katılımıyla "Müslüman Demokrat Müsavat" Cemiyeti'nin esasında Rusya Sosyal Demokrat Fehle Partisi'nin Bakü komitesinin nezdinde "Müslüman Sosyal-Demokrat" Himmet adıyla siyasi faaliyetinin temelini atmıştır. 5 Aralık 1908 yılında "Karanlıkta Işıklar" eserini izlenime sunarak kendisi bu eserinde Azerbaycan'a Muhtariyet şuarı fikrini yaymaya başlamıştı. Onun bu eseri Azerbaycan Milli İstiklâl Harekâtı ile tam bağlı olan ilk dramatik eserdir. Bu eserden başka Mehmet Emin Resulzâde'nin aynı yılda "Nagehan Bala" adlı eseri de vardı. Çar Usulü tarafından hapsedilmesi tehlikesi yüzünden Tebriz'e gitmek zorunda kalan Resulzâde, Burada Tebriz halkının Milli Kahramanı Settar Han ve silah arkadaşları ile görüşme fırsatı bulmuştur. Kısa süre sonra burada da boş durmayarak, Tebriz'de Seyit Hasan Tağızade, Huseyingulu Han Nevap, Süleyman Mirza, Seyit Memmedzade ve başkalarıyla birlikte burada İran Demokrat Partisi kurmuşlardı. M. Emin Resulzâde bu sıralar da Ahat Gazetesi'nin baş redaktörü olmuş ve burada kendi şiir ve eserlerini yayınlayarak İran'da, Avrupa tipli gazeteciliğin temelini atmış ve modern Avrupa gazetesi görünümünü ilk defa İran'a Resulzâde getirmiştir.¹³

¹⁰ Seyitzade, *a.g.e.*, s. 35-36

¹¹ Seyitzade, *a.g.e.*, s. 33-36

¹² Ziya Bünyadov, *Bir Türk Milliyetçisinin Stalin'le İhtilal Hatıraları*, Kanun Yayınları, Bakü, 2018, s.3.

¹³ Arif Acalov, *Mehmet Emin Resulzâde ve Çağdaş Azerbaycan Tarihi*, Gençlik Yayınları, Bakü 1991, s.5-6.

M. Emin Resulzâde, İran'da nüfuzu kuvvetlenen Çar Hükümeti'nin talep ve tazyiki yüzünden 1910 yılında burayı da terk etmek zorunda kalmıştır. Daha sonra İstanbul'a giderek burada Türkiye siyasi cemiyetleri Türk ocakları ile çalışmış, aynı zamanda Bakü'de teşkilatlanmakta olan gizli Azerbaycan faaliyetiyle teması devam ettirmiştir.¹⁴ Daha sonra 1911 yılının Ekim ayında, geçmiş himmetçiler Tağı Nağıyev, Mehmet Emin Resulzâde ve Abbaskulu Kazımlı tarafından kurulan Müslüman Demokratik “Müsavat” Partisi'nin tesisini teşvik etmiş ve kısa süre içerisinde bu Parti'nin yönetmenliğini yapmıştır. Bu yıllarda Mehmet Emin Resulzâde, gazetecilik faaliyetini de devam ettirmiştir. Yeni lisansılar ve Türkçüler makalesini, Tebriz hayatından bahseden “Bir han adlı küçük hikâyesini,” “Dil içtimai bir amelidir yazısını” Şelale Dergisi'nde yayınlamıştır. Sonuncu makalede o Azerbaycan dilini göz bebeği gibi korumayı halkının karşısında en önemli meselelerden birisi olarak ortaya koymuştur. Bundan başka proleter edebi M. Görke'nin, Ana eserinden bir parçanı Azerbaycan diline çevirip yayınlamıştır.¹⁵

Mehmet Emin Resulzâde, Temmuz, Ağustos 1911 yılında İstanbul'da “Türk Yurdu” ve “Türk Ocakları” ile yakın ilişki içinde olmuş, “Türk Yurdu” adlı Dergi'de Sebil'ul Reşat, (“Doğru Yol”) dergisinde 1911 yılında “İran Türkleri” adlı makalesi basılmış ve bu makale Türk kamuoyunda büyük heyecan uyandırmıştır. 1912 yılında Cemalettin Afgani'nin “Milli Birlik Felsefesi” adlı eserini Farsçadan Türkçeye çevirmiş ve “Türk Yurdu” dergisinde yayımlamıştır.¹⁶

M. Emin Resulzâde, 1913 yılında Romanovlar Hanedanlığı'nın 300 yıllık saltanat töreni münasebeti ile ilan olunan af umumisinden yararlanarak, nihayetinde Bakü'ye dönebilmiştir. Burada hem neşriyatlarına (yayıncılığına) başlamış aynı zamanda gizli Müsavat Partisi'nin çalışmalarına ve yarım gizli kalan birkaç teşkilat ve cemiyetlerin faaliyetlerini devam ettirmiş daha sonra ise Müsavat Partisi'nin başkanlığına geçmiştir.¹⁷

M. Emin Resulzâde'nin “Asan dil” (“kolay lisan”) adlı makalesi 15-22 Haziran 1913 yılında “Şelale” dergisinde yayımlanmış ve daha sonra ise “Açık söz” gazetesinde editör

¹⁴ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.3.

¹⁵ Arif Acalov, *a.g.e.*, s.7

¹⁶ Nesiman Yakuplu, “*Mehmet Emin Resulzâde Ansiklopedisi*”, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 2015, s.23.

¹⁷ Vefalı Enserov, “Mehmet Emin Resulzâde Önderliğinde Türkiye’de Çıkarılan Azerbaycan Siyasi Muhaceret Dergileri” *İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, III/1, Malatya, Mayıs 2018, s.103

olarak çalışmaya başlamış (2 Ekim 1915) aynı zamanda bu gazetede Türk edebiyatı ve dili de Türkçe olarak belirlenmiştir.¹⁸

Azerbaycan'ın siyasi hareketlerine genel olarak Türk milliyetçileri, sosyalistler ve ittifakçılar (İslamcılar) olmak üzere üç gruba ayrılmaktaydı. Müsavat teşkilatının kurucularına göre bu isim, yeni siyasi teşkilatın Müslümanlar ve diğer halklar için eşitlik ve özgürlük sağlama arzusunu simgeliyordu. Müsavat'ın ilk icraatlarından biri, milliyetçi duygulardan ve tamamen ümmetçi (pan-İslami) kaygılardan arınmış sekiz maddelik bir bildiri yayınlamak oldu:

1. Milliyet ve mezhep gözetmeksizin tüm Müslümanları birleştirmek.
2. Bağımsızlığını kaybetmiş Müslüman ülkeleri bağımsız kılmak.
3. Bağımsızlık mücadelesi veren Müslüman ülkelere maddi ve manevi yardımda bulunmak.
4. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nde Müslüman milletlerin ve ülkelerin savunma ve saldırı güçlerini, din ve devlet ilişkilerini artırmalarına yardımcı olmak
5. Bu fikirlerin yayılmasının önündeki tüm engelleri yıkmak
6. Müslümanların birleşmesi ve ilerlemesi için çalışan yabancı taraflarla işbirliği yapmak
7. Müslümanların bekası için gerekli olan ticari, sanayi ve ekonomik hayatın güçlenmesi için her türlü imkânı kullanmak.¹⁹

20. yüzyılın başlarında Rusya'nın sorunları, Rus tutsaklar için bağımsızlık umudu haline geldi. Rusya'nın kaybettiği savaşların yol açtığı ekonomik huzursuzluk, halka uygulanan ağır vergilerle giderilmeye çalışıldı. Bu durum başta işçi sınıfı olmak üzere halk arasında hoşnutsuzluk yarattı. Bu hareketler sonucunda Çarlık Rusya'sı yıkılmış ve yerine Sovyet Rusya'sı kurulmuştur. Güç boşluğundan yararlanmak isteyen diğer ülkeler harekete geçti. Krizi fırsata çevirmek isteyen ülkeler arasında Azerbaycan Türkleri de yer aldı.²⁰ Bu zaman Toplumsal çatışmaların şiddetlenmesi, işçilerin kitlesel gösterileri ve Azerbaycan

¹⁸ Nesiman Yakuplu, “*Mehmet Emin Resulzâde Ansiklopedisi*”, s.23-24

¹⁹ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, Azerbaycan Halk Yayınları, İstanbul 1975, s. 203

²⁰ Mert İsmail Çelik, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesine Adanmış Bir Hayat: Mehmet Kengerli*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2020, s.7

köylülerinin artan memnuniyetsizliği, Azerbaycan toplumunun tüm katmanlarının siyasi ve ideolojik aktivasyonu için nesnel koşullar yarattı. Çarlık hükümetinin emperyalist politikası, ulusal baskının güçlendirilmesi ve imparatorluğun ulusal varoşlarında yaşayan halkların her türlü baskı altına alınması, ulusal sorunun hızla çözülmesiyle ilgilenen toplumun tüm kesimlerini etrafında birleştirdi. Bunun nedeni, ulusal sorunun o dönemde en karmaşık sosyal sorunlardan biri olmasıydı. Milletin kaderinden endişe duyan toplumun ilerici kesimi, mevcut yapının yenilenmesi konusunu giderek daha keskin bir şekilde gündeme getirerek reform talep etti. Hükümete karşı hareketler, işçilerin, köylülerin ve aydınların söylemleri ulusal kurtuluş harekâtında sınıksız birleşti.²¹

Rusya’da baş veren 1917 devriminden sonra yeni bir siyasi ortam öne çıkmıştı. Bu durum, Bakü başta olmak üzere Azerbaycan kentlerini de kapsayarak milli mücadelenin canlanmasına zemin yaratmıştır. Bu zaman 29 Mart 1917 yılında “Hayriye Cemiyeti” salonunda yapılan Müslüman Teşkilatının toplantısında, tüm Müslüman camianın önünde Güney Kafkasya’nın Türk-Müslüman nüfusu, Müslüman Milli Komitesi’nin geçici yürütme komitesin esası konuldu. Bu Toplantıdan hemen sonra “İsmailiye” ve “Taze Pir” camilerinde konuşmalar yapmışlardı. Bakü Müslüman Milli Komitesi’nin başkanı, Mehmet Hasan Hacinski, başkan yardımcısı ise Mehmet Emin Resulzâde olmuştur. Bakü Müslüman Milli Komitesi’nin açılmasının asıl amacı, Azerbaycan milli güçlerini birleştirmek ve Müslümanların etkinliğini sağlamak maksadı taşıyordu. Müslüman Milli Komitesi 7 Nisan’da “Müslümanlara çağrı” adlı yeni bir karar kabul etmiş bu karara göre tüm Müslüman nüfus ve diğer kuruluşların güçlerinin birleştirilmesini gerektiriyordu. Kararda, Rusya’nın gelecek kaderinin demokratik cumhuriyet olduğu ve Azerbaycan’ın siyasi şeklinin ise muhtariyet olmasının önemli olduğunu belirtmekteydi. Komitenin faaliyeti döneminde Ali Merdan Bey Topçubaşov’un muhtariyet hakkında fikirlerinde ileri sürülerek bunu kanıtlamıştır.²²

Nesipbey Yusufbeyli önderliğinde “Türk Adem-i Merkezi” partisi faaliyete geçti. Halkı, Partinin programı hakkında bilgilendirmek için Gence’deki Şah Abbas Camii’nin bahçesinde büyük bir miting düzenlendi. Bu mitingde, yaşasın Demokratik Cumhuriyet, Yaşasın Azerbaycan Özerkliği, Yaşasın Türk Adem-i Merkez Partisi sloganları, seslenmeye

²¹ Dilara Seyitzade, a.g.e., s. 33-36

²² Rahim Hasanov, “Rusya’da Şubat Devriminden Sonra Azerbaycan Siyasi Aydınlarının Örgütlenmesi”, Batman Üniversitesi, *Yaşam Bilimleri Dergisi*, V/2, 2015, s. 238.

başlandı. Nisan 1917’ de Bakü’de Kafkas Müslümanları’nın bir kongresi toplandı. Kongre Mehmet Emin Resulzâde’nin karar vermesiyle Azerbaycan’ın Bağımsızlık konusu yeniden gündeme gelmişti. Aynı yılın Mayıs ayında Azerbaycan’ın zengin insanlarından biri olan Şems Asadullayev (1840–1913) tarafından Moskova Müslüman Yardım Derneği’ne bağışladığı binada Rusya Müslümanları’ nın Kongresi açıldı.²³

1917 yılının 1-11 Mayıs tarihlerinde Moskova’daki Tüm Rusya Müslümanları “Rusya içindeki uluslar için bölgesel-ulusal özerklik vermek” sloganını demokratik güçler savundu. Kongrede tartışılan en önemli konulardan biri Rusya’nın gelecekteki durumu yönetimiyle ilgiliydi.²⁴

Mehmet Emin Resulzâde, Rusya’nın federasyon şeklinde kurulmasına yönelik bir rapor hazırladı. Bu zaman kongre yapılmış ve oylama sonucunda çoğunluk olarak Mehmet Emin Resulzâde’nin Türk, Tatarcık, Türkistan, Kazakistan, Başkırdistan ve Azerbaycan, Dağıstan gibi birkaç özerklikten oluşacak ve gelecekte Rusya’nın federal bir şekilde kurulması teklifi kabul edilmiştir. Bu dönemde, “Kamu Yönetimi” ve “Bizim için hangi hükümet iyidir” kitapları yayınladı. Mehmet Emin Resulzâde Moskova Müslüman Kongresi’nde Ahmet Salikov’un “Şekli yönetimi üzerine iki görüş” konuşmasıyla birlikte raporu aynı dönemde yayınlanmıştı. Aynı ay içinde Mehmet Emin Resulzâde’nin Editörlüğünde “Gardaş Kömeyi” adlı Dergisi yayınlansa da ne yazık ki sadece bir dergi numarası çıkmıştı.²⁵

17 Haziran 1917 yılında birleşen Müsavat Partisi ile Türk Adem-i Merkezi Partisi, “Türk Adem-i Merkezi-Müsavat Partisi” adını almış ve bu partinin başkanı görevini Resulzâde üstelemiştir. 28 Haziran 1917 yılında Bakü Müslüman İçtimai Kuruluşları Komitesi’nin toplantısı yapıldığı zaman Mehmet Emin Resulzâde bu toplantıda şöyle açıklama yapmıştı:

“Bakü meclisi vicdanlı insanlardan oluşmalıdır, Duma adlı meclis, halk hakkında bilgi sahibi olmalıdır. Halktan alınan verginin miktarı azaltılmalı, tüketim mallarının fiyatı indirilmelidir.”²⁶

²³ Acalov, a.g.e., s. 7-9

²⁴ Anar İskenderov, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin Yaranması ve Onun tarihimizde Yeri*, Strateji Tahlil, Say 1-2, 2018. s. 15

²⁵ Acalov, a.g.e., s. 7-9

²⁶ Nesiman Yakuplu, “Mehmet Emin Resulzâde Ansiklopedisi”, s.24-25

Ekim 1917’de Merkez Türk Fırkası ile “Müsavat”ın Bakü’de birleşme süreci tamamlandı. “Müsavat” programında Azerbaycan Demokratiklik ve Özerklik talebi yansıtıldı.²⁷

1917 yılının ikinci yarısında Müslüman Demokrat “Müsavat” ve Türk Adem-i Merkez Partisi birleştikten sonra, Türk Adem-i Merkezi Partisi “Müsavat” (Açık Söz) adı altında konuşmaya başladı. Gazete Şubeleri sadece Azerbaycan’ın tamamı değil Kazalar ve hatta Rusya’nın Astragan, Stavropol, Ukrayna şehirlerinde, Gürcistan ve Ermenistan başkentlerinde, Türkmenistan’ın merkezinde Güney Azerbaycan’ın merkezi Tebriz’de, İran’ın Gilan eyaletinin merkezi Raşt’ta, Türkiye’nin başkentinde yapıldı. M. Emin Resulzâde’nin, aynı zamanda “Haman”, “Sosyalist” gibi gizli imzalarla birçok makaleleri yayınlanmıştır. Türk Adem-i Merkezi Müsavat’ın Başkanı olan Resulzâde, Bakü’de ve Azerbaycan’ın tüm ilçelerinde Azerbaycan’a “Özerklik Halkımızın Milli Harekâtı” sloganıyla başladı. Bu dönem de halkımızın tarihinde Azerbaycan Milli Harekâtı olarak bilinmiştir. 1917 sonbaharında Mehmet Emin Resulzâde, Azerbaycan ve Türkistan’dan Rus Parlamentosu’na milletvekili seçilmiştir.²⁸

5 Ekim 1917 yılında İsmailiye binası salonunda yapılan diğer bir toplantıda Müsavat partisi tarafından yürütülen siyasi görüşmelerde Mehmet Emin Resulzâde, “Yönetimde Merkezilik ve Merkezi olmak” konusunda konuşma yapmıştı. Diğer farklı müzakerelerde ise Ağazade “Milletçilik ve Uluslararası Milletçilik”, S. İbrahimov ise “Türkçülük ve İslamcılık” üzerine kendi görüşlerini ileri sürmüşlerdi. 22 Ekim 1917 yılında Bakü Sovyeti’nde yapılan seçimler Resulzâde’nin başkanlığı esnasında yapılmış, 26-31 Ekim 1917 yılında Müsavat Partisinin birinci kurultayı geçirilmiş ve bu kurultayda Mehmet Emin Resulzâde partinin başkanlığına hak kazanmıştır. 1 Kasım’da Umanların Kent sorumlusu olarak adlandırılan, Ali Merdan Bey Topçubaşov’un Fergana’dan Resulzâde ve Nesipbey Yusufbeyli’de aday olmuşlardı. Bir müddet sonra 18 Kasım 1917 yılında Bolşevikler Resulzâde’nin başkanlığı sırasında Müsavat ve Bakü Sovyeti’ne yapılan seçimler, Bolşevikler tarafından iptal edilmiştir.²⁹ M. E. Resulzade, “Açık söz” gazetesi millet “Sen Türksün” ve sonra da Ruslara ise “Biz Türküz” şuarı seslendirmişti. Millî Mücadelenin lideri olan Resulzâde, Ruslaşmaya karşı çıkarak “Ümmet ve Ümmetçilik” devrini kapatarak

²⁷ Anar İskenderov, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin Yaranması ve Onun tarihimizde Yeri*, Strateji Tahlil, Say 1-2, 2018. s. 15

²⁸ Acalov, a.g.e., s. 7-9

²⁹ Nesiman Yakuplu, “Mehmet Emin Resulzâde Ansiklopedisi”, s.24-25

“Millet” ve “Türk Milliyetçiliği” çağrısında bulunmuştur. Azerbaycan’ın bağımsızlığı uğrunda durmadan gece gündüz çalışan Resulzâde’nin gazeteye yazdıkları sadece milli basını değil sosyalist yönden de etkilemekteydi.³⁰

Türkler arasında dil, eğitim ve kültür alanını genişletmek için İsmail Gaspıralı bir harekât başlatmıştır. Aynı zamanda Çar’ın baskısına karşı Resulzâde, başkanlığında küçük çapta teşkilatlanmalar görülmektedir. Buna örnek olarak 1901 yılında Kazan’da kurulan “Şagırttik” teşkilatıdır. Çarlık hükümeti 17 Ekim Manifestosunu ihtilacı grupların artmasından dolayı ilan etmiş ve Çarlık Rusya’sı rejiminin dağılmasıyla Lenin Bolşevik İhtilali’nin temelini oluşturan sosyalizmi diğer ülkeler dışında Azerbaycan’da da çalışmalar yapan Lenin, Bakü ve Türkistan’da çıkan petrolü göz önünde bulundurmıştır. Bunun nedeni ise Rusya’yı dünya pazarında yükselterek büyük güce sahip olmaktadır.³¹

Kafkasya’da ve Azerbaycan’da da 26 Kasım 1917 tarihinde Kurucu Meclis’e seçimler uygulanmış ve bu seçimde Gürcü Menşevikleri 11, Müsavat 10, Taşnaksütyun 9, Müslüman Sosyalist Grup 2, Bolşevikler, Eserler, Himmet ve İttihat partileri birer temsilci çıkarabilmişlerdi. Bolşevikler Bakü’deki oyların %20’si ile askeri garnizonlardaki oyların %70’ni kazansalar da Kafkasya’daki genel oyların sadece %4,4’ünü kazanabilmişlerdi. Bu 9 Seçim sonuçlarına göre, Menşevikler, Müsavatçılar ve Taşnakların adı geçen bölgede daha fazla nüfuza sahip oldukları belirlenmişti.³²

1.2.Azerbaycanlılara Karşı Yapılan Soykırım (1918)

Birinci Dünya Savaşı zamanı Rusya’da ortaya çıkan 1917 Şubat ve Ekim darbelerinden yararlanarak Ermeniler, iddialarını Bolşevik bayrağı altında gerçekleştirmeyi başardılar.³³ 1917’de Rusya’daki Ekim darbesinden sonra Ermeni devletinin kurulması planının uygulanmasına başlandı. Ermeniler ve Aysuriler psikolojik olarak buna yıllar öncesinden Rusya ve Batılı misyonerler tarafından hazırlanmışlardı. Bunun için 1917’nin sonlarından itibaren Güney Azerbaycan’ın batı bölgesinde misyonerlerin doğrudan

³⁰ Korkmaz, a.g.m., s.78-79.

³¹ Vugar Akifoğlu, “*Azerbaycan’da Milli Direniş (1917-1930)*”, (Basılmış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, *DTCF Dergisi*, LVII/2, 2017, s. 780.

³² Vasıf Gafarov, “*Ekim 1917 Devriminden Sonra Bolşevik Rusya’nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu*”, *Akademik Bakış Dergisi*, II/3, Ankara, Kış 2008, s.141.

³³ Kamina Memmedova, Sevda Yusufova, *XX asrın Başlarında Ermeni Vandalizmi*, “Metafizika” journalı, 5(3), 2022, s. 27-28.

desteğiyle Ermeniler ve Aysoylardan oluşan silahlı Hristiyan gruplar oluşturulmuştu.³⁴ 1918 yılının ilk başlarında Kafkasya’da durum oldukça gergindi. Lenin ile Stalin’in imzaladıkları 13 numaralı dekrette Kuznetsov ve diğer Bolşeviklere Kafkasya’nın Sovyetleşmesi projesini gerçekleştirmesi Stephan Şaumyan’a havale edilmiştir. Aynı zamanda Türkiye’de, Rus ordularının işgali altında bulunan bölgelerde bir Ermeni devleti oluşturma kararı almış, Bakü’de ise kendi başkanlığında Sovyet iktidarını oluşturmuştur. Daha sonra ise Şaumyan Azerbaycan’ın bağımsızlığı uğruna yapılan mücadeleleri engellemeye çalışmış ve Azerbaycan’da 31 Mart soykırımının oluşmasına zemin yaratmıştı.³⁵ Bakü’ye gelen Şaumyan burada Ermenistan Taşnak Partisi ile anlaşma yaparak Azerbaycanlılara karşı bir Soykırım düzenlemeye başladılar.³⁶ Bu zaman bölgede Ermeniler ortak Ermeni-Aysor silahlı gruplarının oluşturulması konusu hızlanmış ve Şubat 1918’ de Azerbaycanlılara yönelik kitlesel soykırım başlatmışlardı. Ermeni ve Aysor militanlarının Şubat 1918’ den başlayarak 6 ay boyunca Azerbaycanlılara yönelik soykırımı devam ettirmişlerdi.³⁷ Tarihe geri baktığımız zaman Ermeniler 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Azerbaycanlılara yönelik soykırımı organize ve planlı bir politika olarak yürütmüşler. Azerbaycan, Türkiye ve Gürcistan topraklarında “Büyük Ermenistan” devleti kurmak isteyen Ermeniler, siyasi-terör örgütlerini bu yöne yönlendirmişlerdi. Ermeni örgütlerinin faaliyet programında Azerbaycanlılara karşı ardarda terör ve katliam eylemleri gerçekleştirilmesi hedefi önemli bir yer tutuyordu. 1905-1907 Rus devrimi bu örgütlerin faaliyetleri için geniş fırsatlar açtı. Ermeniler bu karışıklıktan yararlanarak Bakü, Şuşa, Zengezur ilçeleri, Karabağ’da toplu katliamlar yaptılar ve 75 Azerbaycan köyünü yağmaladılar.³⁸

1918 yılının Martı’nda Güney Kafkasya’daki siyasi gerilim doruk noktasına ulaşmıştı.³⁹ İlk başta 1918 yılı Mart ayından itibaren, Bakü Komunası tarafından genel olarak Bakü Valiliğini Azerbaycanlılardan temizlemeyi amaçlayan hain bir plan

³⁴ Hasan Alioğlu Hasanov, *Cenubi Azerbaycan’ın Karp Bölgesinde Azerbaycanlılara Karşı Soykırım (1917-1919)*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi A.A. Bakuhanov adına Tarih Enstitüsü, Bakü 2016, s. 5

³⁵ Vasıf Gafarov, a.g.m., s. 144.

³⁶ Vugar Akifoğlu, a.g.t. s. 781.

³⁷ Hasan Alioğlu Hasanov, a.g.e., s. 5

³⁸ Sadir Memmedov, *Ermeniler Tarafından Azerbaycanlılara Karşı Töredilmiş Soykırım*, Azerbaycanşünaslık Tedris - Medeniyet Merkezi, Azerbaycan Respublikası Tahsil Nazırlığı Bakü Slavyan Üniversitesi, Bakü 2010, s.4-5

³⁹ İkrâm Ağasiyev, *Azerbaycan’da Yaşayan Alman Ahalisinin Kafkas İslam Ordusuna Yardımı*, s.1211

uygulanmaya başladılar.⁴⁰ Ermenilerin ilk başta Şamahı'da Azerbaycanlılara yönelik düşmanca eylemleri Birinci Dünya Savaşı'nın başından itibaren kendini göstermeye başlamıştı. Azerbaycanlılara karşı çok kibirli davranan Ermeniler Azerbaycan halkının ulusal ve dini onurlarını açıkça aşağılayarak daha gaddar davranmaya başladılar. Çarlık yetkililerinin yerel ekibi ayrıldığında, Ermeniler gizlice silah deposuna el koydular ve kazayı komisere veya yerel Müslüman Ulusal Konseyi'ne bildirmedi. Burada Ermeni ve Malakanlardan oluşan bir askeri garnizon kurdular.⁴¹ Bu zaman Güney Kafkasya şehirleri arasında Bakü'deki yerel Türk-Müslümanların durumu dayanılmaz bir boyuta ulaştı. Azerbaycan-Türk Milliyetçi Birlikleri'nin etkisi, Bakü'nün şehir yönetiminde neredeyse hiç temsil edilmeyen, idari kaynakları kullanarak baskı ve ayrımcılığa uğramasına rağmen Azerbaycan nüfusu hızla arttı. Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde ve büyük yerleşim yerlerinde olduğu gibi burada da işgal altında olmasına rağmen Milli mücadelenin genişlemesi şehrin Bolşevik yetkilileri ve onların Taşnak ortaklarını ciddi şekilde endişelendiriyordu. Zengin petrol yataklarına, güçlü ekonomik potansiyele ve stratejik coğrafi konuma sahip olan Bakü şehrini Azerbaycan'ın etno-kültürel sisteminden ayırarak bir şehir haline getirmek isteyen Bolşevik-Taşnak tandeminin ana hedeflerinden biri Rus valiliklerinden birine hem bu amacı gerçekleştirmek hem de Türk milliyetçi örgütlerini demografik tabanlarından mahrum bırakmak istemiştir. Aynı zamanda Bakü'deki Türk-Müslüman oranını etnik temizlik yoluyla mümkün olan en düşük seviyeye indirmenin en uygun yolunu görmüştür. Bu amaçla Petrograd'dan kapsamlı hazırlıklar yapan ve askeri ve mali yardım alan Bakü Sovyet'i, başta Ermeniler olmak üzere şehrin Hristiyan nüfusunu süratle silahlandırdı. "Kızıl Muhafız" adı altında oluşturulan 10.000-12.000 kişilik ordunun çoğu Ermenilerden oluşuyordu. Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas cephesinin iptal edilmesi sonucunda Bakü üzerinden anayurtlarına dönen Rus birliklerinin silah ve mühimmatları burada Ermenilere teslim edilmiştir. Çarlık Ordusu'nun cepheden dönen subay ve askerlerinin çoğu, Ekim darbesinden sonra anarşinin hüküm sürdüğü memleketlerine dönmektense, Bakü'de kalıp asgari ücret karşılığında Bolşevikler'in silahlı kuvvetlerinde görev yapmayı tercih ettiler. Bolşevikler ile şehirdeki Ermeni silahlı gruplarının çoğunu kontrol eden Ermeni Ulusal Konseyi arasında askeri bir ittifak kuruldu. Bolşeviklerin

⁴⁰ Memmedova, Yusufova, *a.g.m.*,s. 27-28

⁴¹ Nazım Mustafa, AMEA A. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsünün Elmi işçisi "Halk Gazeti", 6-7. 01. 2009. 28-32

Taşnaklarla askeri işbirliğinin sağlanmasında Kafkas İşleri Olağanüstü Komiseri S. Şaumyan özel bir rol oynadı.⁴² Bu sebeple Türkiye’den ve İran’dan Azerbaycan topraklarına Ermeniler göç ettirilmiş ve Güney Kafkasya topraklarından Azerbaycanlıları çıkarmaya başlamış ve 31 Mart 1918 yılında Azerbaycan Türklerine karşı soykırım yapmışlardı.⁴³

Gence Müslüman Konseyi, şehirdeki eski çarlık ordusunun 219 Alayı ve Kafkas ordusu Kafkas cephesinden Rusya’ya dönen birkaç askeri kademeyi silahsızlandırmayı kabul etti. Bu önlem sonucunda 15.000 tüfek, yaklaşık 70 makineli tüfek ve 20 top elde edildi. Azerbaycan’ın silahlanmasından rahatsız olan Stephan Şaumyan’ın katılımıyla kurulan ve Ermeni Grigory Korganov liderliğindeki Askeri-Devrimci Komite, Ermenilere temel destek olmuştur.⁴⁴ Buradaki amaç, “Müsavat” partisinin güçlenmesinden korkan Ermeniler, Bakü’de Azerbaycan Türklerinin iktidara gelmesini istemiyorlardı.⁴⁵

Tarihsel olarak Ermeniler, soykırım politikasını sadece insan kaynaklarının yok edilmesine dayalı olarak yürütmemişler, aynı zamanda Azerbaycan halkının ulusal kurumlarını ve ulusal basın organlarını yok etme ve onları işlevsiz kılma planları temelinde inşa etmişler, böylece işledikleri kanlı olaylar tarihe geçmeyecekti. 31 Mart’tan 2 Nisan 1918’e kadar Bakü, Şamahı, Erivan, Guba, Lenkeran, Astara, Salyan, Neftçala ve diğer bölgelerde Ermenilerin Azerbaycan halkına karşı uyguladığı toplu soykırım sırasında sadece on binlerce insan öldürülmedi aynı zamanda matbaalar, belirli gazeteciler de hedef alındı. “Açık Söz” ve “Kaspi” yazı işleri büroları yakıldı. Orucov kardeşlerin Almanya’dan ithal edilen baskı ekipmanlarıyla donatılmış elektrikli matbaası imha edildi. “Kaspi” matbaasında yeni basılan 5 bin Kuran-ı Kerim kitabı yangında kaldı. Ulusal ideolojinin mabedi olan “İsmailiye” binası yakıldı ve Yeni Pir Camii’nin minaresi topçu ateşi ile yıkıldı. (1919’da “Azerbaycan” gazetesinde yayınlanan 31 Mart soykırımı ile ilgili fotoğraflardan biri “Kaspi” gazetesi yazı işleri müdürlüğünün yakılmasından sonraki durumu gösteriyordu). Taşnaksutyun Partisi’nin 1917’ de planladığı ve Bolşeviklerle birlikte yürüttüğü 31 Mart katliamı, Azerbaycan halkının milli ve manevi değerlerine, tarihi hafızasına ve aydınlarına yönelik bir manevi soykırımdır. Mart 1918 soykırımına kadar Azerbaycan’da 20’den fazla

⁴² Fahri Valehoğlu Hacılar, Oktyabr Çevrilişi Sonrası Bakü’de Taşnak-Bolşevik İttifakının Faaliyetleri Dövrün Gürcü Matbuatında: 31 Mart 1918-ci Yıl Soykırımı, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 11/1, Mart 2022, s. 442.

⁴³ Vagif Abişov, *Azerbaycanlıların Soykırımı (1917-1918. Yıllar)*, Nurlan Yayıncılık, Bakü 2007, s.63.

⁴⁴ Abişov, *a.g.e.*, s.82-83.

⁴⁵ Abişov, *a.g.e.*, s.83-94

anadilde basın kuruluğu faaliyet göstermesine rağmen, katliamdan sonra “Himmet” ve “Bakü Meclisi’nin Ahbari” gazeteleri dışında diğerk ulusal basın örneklerinin yayınlanması yasaklandı. “Açık söz”, “Basiret”, “İstiklal” ve diğerk anadil gazetelerinin son sayıları soykırımdan önceki gün olan 17 ve 18 Mart’a denk geldi. Bakü Sovyeti Başkanı Şaumyan’ın emri ve Basın Bürosu’nun kararına göre, Rusça olan gazeteler de “Mart olaylarını doğru değerlendirmedikleri ve birleşik sosyalist cephede yer almadıkları için” kapatıldı. “Kaspi”, “Bakü”, “Bakünets”, “Vesti Bakü” ve Menşeviklerin “Nash golos” gazetelerinin yayını durduruldu, halka yönelik açıklama ve çağrılar yasaklandı.⁴⁶

1918’in başında Güney Kafkasya’daki siyasi ve sosyal durum, özellikle Bolşevik-Taşnak ikilisinin radikal faaliyeti, Tiflis’in Gürcü basını tarafından dikkatle izlendi. Gürcistan Ulusal Demokrat Partisi’nin basın yayın organı Sakartvelo ve Gürcistan Sosyal Demokrat İşçi Partisi’nin önde gelen yayın organı Ertoba gibi okuyucu kitlesi geniş gazeteler bu içerikle ilgili düzenli olarak haberler, analitik materyaller ve köşe yazıları yayınladılar. Gürcü basını da Mart 1918’de Bakü’de meydana gelen katliamları haber yapmaya çalıştı. 1917-1920 yıllarında Ermeni şovenist-terörist gruplarının Türk-Müslümanlara yönelik soykırımları hakkında çok sayıda kaliteli araştırma ve kitap ve makale yayınlanmış olmasına rağmen, sorun henüz Gürcü kaynakları açısından araştırılmamıştır. Ekim darbesi ve 31 Mart 1918 Bakü soykırımı sonrasında Güney Kafkasya’da yaşanan kaotik süreçler dönemin Gürcü basını açısından değerlendirilmektedir.⁴⁷

Ermeniler sadece Azerbaycan’ın Revan Guberniyası’nda 42 köyü dağıtarak yağmalamışlardı. Aynı zamanda Revan’da 199 yerleşim yerinin dağıtıldığını ve Müslümanlar olan bölgelere Ermenilerin yerleştirildiğini gösteren önemli farklar bulunmaktadır. Ermenilerin, Bakü ve Şamahı’da yaptıkları soykırım esnasında Türk aydınlarının da ortadan kaldırılması planı (1918 yılının Mart ve Eylül ayına kadar Bakü’de olan M. Emin Resulzâde’nin Tiflis’te “Gardaş Kaygısı”nın muhabirlerine verilen açıklamasından) görüyoruz. M. Emin Resulzâde ve meslektaşı Seyit Hüseyin, Ermeniler tarafından yapılan soykırım zamanı, Mehmet Emin Resulzâde ve çevresindeki aydınlar da hedef alındığını belirtmişlerdi. Bu haberi Hüseyin, “İstiklâl” gazetesinde bilgi vererek kuşatmayı bir türlü kırıp tehlikesizliğini korumak için saklanmışlardı. Mart soykırımını

⁴⁶ Akif Aşırılı, 31 Mart Soykırımı: 1918-1920-cı iller Matbuatında, “Elm ve tahsil” Bakı -2011,s.5

⁴⁷ Hacılar, *a.g.m.*, s. 438.

şöyle belirtmek daha doğru olacaktır; Mart Soykırımı Azerbaycan için bir yas günü değil, aynı zamanda ulusun bağımsızlığı için mücadele ederek şehit oldukları gündür.⁴⁸

Müslüman Sosyalist Blok Başkanı Z.G. Mehmetbeyov Bakü’de Azerbaycanlılara karşı kanunsuzluğu ortadan kaldırmak ve zulmü önlemek için acil önlemler alınmasını Mehmet Emin Resülzâde ise Azerbaycan’a yardım yapılmadığı takdirde onları boykot etmekle korkutmuştu. Müsavat Partisi başkanı Mehmet Emin Resülzâde, Seymin mitinginde sert bir konuşma yaparak sosyalist Müslüman blok temsilcisinin taleplerinin acilen haklı görülmesi için önlem alınmasını talep etmişti.⁴⁹

Ermeniler tarafından Güney Kafkasya’da Türk-Müslüman nüfusa karşı Mart ayında gerçekleştirilen soykırımın siyasi bir değerlendirmesini yapmak ve sonuçlarını ortadan kaldırmak için etkili önlemler almak için ilk girişim, trajedinin hemen ardından Azerbaycan milli kuvvetleri tarafından yapıldı. 2 Nisan 1918’de Transkafkasya Seymi’nin Azerbaycan Fraksiyonu, Bakü olaylarını Seym’e bildirerek Transkafkasya hükümetinin Müslüman halkın korunması için Bakü’ye asker göndermesini talep etti. Eğer Seym hiçbir önlem görmezse Azerbaycan Fraksiyonunu hiç bir şekilde Seymde birge iş yürütülmesinin imkânsız olacağı konusunda uyardı. Ertesi gün Seymin Bakü olaylarıyla ilgili oturumunda Fetheli Han Hoyski, Müslüman nüfusu korumak için önlemler alınmazsa Müslüman bakanlar hükümeti bırakacak” uyarı bildirisi yayınladı:

“Bakü olayları Yelizavetpol (Gence) vilayetinin her yerinde tartışılıyor ve tüm kararlarda Türk birliklerinin Bakü’ye salınmasını sağlayan maddeler bulunmaktaydı. Eğer hükümet Bakü sorununu ortadan kaldırmazsa o zaman Yelizavetpol (Gence) vilayetinde bulunan Müslümanların bu talebini dinlemek zorunda kalacağız (Ayrıca halk kitlesinin kendi başına hareket etmeye başlayacağı bir anın gelmesi de mümkündür) ve bu trajik bir durum yaratacaktır, çünkü Bakü sorunu Cumhuriyet’in ölüm kalım meselesidir.”

Transkafkasya Seymi Azerbaycan grubunun çağrılarına cevap verse de ne yazık ki Bakü’deki durumu düzenlemek için herhangi bir çalışma yapmadı.⁵⁰ Çünkü Azerbaycan özerkliği Türk burjuvazisinin özerkliğidir. Ne Rus burjuvazisi ne de Rus

⁴⁸ Aşırılı, *a.g.e.*, s.7-11.

⁴⁹ Abişov, *a.g.e.*, s.104.

⁵⁰ Tural Velizade, “*Fefgalade Haller Komisyonu Senetleri 1918 yılının Martında Bakü’de Hayata Geçirilen Soykırım*”, İpek Yolu, No.3, 2018, s. 125-126

demokrasisi bu özerkliği kabullenmiyordu. “Müsavat Partisi”nin Azerbaycan’ın bağımsızlığı için artan barışçıl mücadelesinden korkan Şaumyan, Şubat 1918’de gerçekleşmesi muhtemel kanlı katliamlarda “Bakinskiy rabochi” de yazılan sözlerin sorumluluğundan kaçınmak için suçu üzerinden atmaya çalıştı. Böylece Ermeniler hayallerini gerçekleştirdiler, Taşnaksutyun partilerinin savunduğu rüyaya yaklaştı ve Kafkas Türkleri federalistlerine gelince, Bakü Bolşevikleri onları bir yığın harabeyle tehdit ediyordu.⁵¹

Bakü’deki 1918 Mart katliamından sonra Şaumyan neredeyse Bakü’de tüm askeri ve siyasi güce sahip olmuştu. 1918 yılının Nisan ayının başlarında B. Avakyan, Bakü ve İlçelerinin komutanı olarak tayin edilmiştir.⁵² Askeri alanda örgütsel çalışmalar sonucunda Mayıs 1918 yılında Bakü’de 18.000 savaşıdan oluşan 19 tüfek taburu kurulmuştu. Bakü Sovyet birliklerinin birleşimi, Bakü işçilerine ve eski orduya dayanmaktaydı. Böyle bir zor durumda Azerbaycan siyasileri ve Resulzâde, kardeş Türkiye’den yardım istemiştir. O zaman Azerbaycan’ın her tarafında halk, Türk ordusunun gelişini beklemekteydi. Ancak Güney Kafkasya’nın bağımsızlığını ilan eden Ermeni ve Gürcü Fraksiyonları burada Türk askerlerinin gelmesini engellemeye çalışmıştı. Seym kendi temsilcilerini Azerbaycan’ın farklı bölgelerine göndererek Türk askerlerinin gelişine karşı propagandalar yaptırmaya çalışmış fakat halk tarafından bu temsilciler kabul edilmemiş hatta Seym’ in gönderdikleri elçileri bile ölümle korkutmuşlardı. Mayıs 1918’de Seym Kardaşyev ve Darbinyan’ı Zakatala’ya göndererek halka Cengeli’nin kurmuş olduğu yeni hükümeti tanımak ve Türkiye aleyhine propagandalar yapmalarını isteseler de Azerbaycan halkı bunu kabul etmemişler.⁵³ Ermenilerin Azerbaycanlılara yönelik soykırımı, Temmuz 1918’de Osmanlı Türk ordusu birliklerinin Güney Azerbaycan’a girmesiyle sona erdi.⁵⁴

31 Mart 1918 gecesi Bakü’de başlayan toplu katliamlar, aralarında yaşlı, kadın ve çocukların da bulunduğu 20 bine yakın masum insanın katledilmesiyle sonuçlandı. 30 Mart’tan 2 Nisan’a kadar süren toplu katliamlarda Stephan Şaumyan liderliğindeki Ermeni Bolşevik çeteleri Bakü’de binlerce kişiyi katletti, Müslüman türbelerini yaktı,

⁵¹ Firuze Musayeva, 1918-1920’ Yıllarında Azerbaycanlılara Karşı Hayata Keçirilen Soykırım Siyaseti Türkiye Tarihşünaslığında, Menbeşünaslık, Tarihşünaslık Tarih ve Onun Problemleri, № 4, 2014,s.344

⁵² Abişov, a.g.e., s. 110

⁵³ Abişov, a.g.e., s.116.

⁵⁴ Hasan Alioğlu Hasanov, a.g.e., s. 5

Bakü halkının 400 milyon manatlık mal varlığına el koydu. (Katliamlar sırasında şehrin en görkemli camisi sayılan Yeni Pir Camisi'ne sürekli ateş açılmış, Ermeniler Bakü'nün en görkemli mimari incilerinden biri olan "İsmailiye" binasını yakmışlardı). Azerbaycanlılara yönelik soykırım politikası sadece Bakü şehri ile sınırlı kalmadı. 31 Mart'ta Ermeni Taşnaklar, Şamahı ilçesine bağlı 53 köyde 2560'ı kadın ve 1277'si çocuk olmak üzere 8027 Azerbaycanlıyı katlettiler. Guba'nın 162 köyünde öldürülen masum Azerbaycanlıların sayısı 16 bini geçti. Ermeni Taşnaklar, Lenkeran, Muğan bölgesi ve Dağlık Karabağ'da binlerce köyü yakıp on binlerce barışçıl Azerbaycanlıyı (sadece milliyetleri nedeniyle) vahşice katlettiler.⁵⁵ Ulusal mimari incileri, okulları, hastaneleri, camileri ve diğer anıtları yok ettiler. Bakü'nün büyük bir bölümünü harabeye çevirdiler. Azerbaycanlılara yönelik soykırım özellikle Bakü, Şamahı, Guba ilçeleri, Karabağ, Zengezur, Nahçıvan, Lenkeran ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde vahşetle gerçekleştirildi.⁵⁶

31 Mart, tüm insanlığa karşı işlenen Ermeni vandalizminin tezahürlerinden biri olarak, tarihe Azerbaycan Soykırımı Günü olarak girmiştir. 1918'deki bu kanlı olaylar barışçıl Azerbaycanlılar, sürekli soykırım ve saldırganlıkla öldürülmüştür. Ermeni milliyetçilerinin politikası, sadece etnik kökenleri nedeniyle on binlerce Azerbaycan Türkü, Bolşevik birimler tarafından evlerinde diri diri yakıldı ve ayrıca özel işkence ve zulümlerle öldürüldü.⁵⁷ Ermenilerin 1918 yılının Martı'nda yaptıkları katliam 20. yüzyılın dünya tarihinin en kanlı sayfalarından biri olarak kabul edilebilir⁵⁸

15 Temmuz 1918'de Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin oluşturduğu Olağanüstü Soruşturma Komisyonu bu katliamlarla ilgili çok sayıda belge toplayarak hükümete sundu. Sovyet hâkimiyeti yıllarında bu tarih hafızalardan silinmiş olsa da 31 Mart 1918'de tarihi belgelere dayanarak çok sayıda çalışma yapılmış ve kitaplar basılmıştır. 26 Mart 1998'de Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev "Azerbaycanlıların

⁵⁵ Sevinç Garayeva, "31 Mart soykırımı: Temel İnsan Haklarına Karşı Kanlı Kast", 525-ci gazete. - 2023. - 1 April. - № 55. - S. 23

⁵⁶ Memmedova ve Yusufova, a.g.m., s. 27-28

⁵⁷ Sabina Aliyeva, "31 Mart - Azerbaycanlıların Soykırımı Günü ile alakadar beyanat", Respublika. – 2023, 31 mart. - № 65, s.9

⁵⁸ Aynure Aliyeva ve Sevil Ahmedova, 31 Mart-Tarihimizin Göz Yaşı, Köçerli Adına Respublika Uşak Kütüphanesi, Bakü 2018,s. 21

Soykırımı Hakkında” kararnamesini imzaladı. O günden itibaren 31 Mart Azerbaycanlıların Soykırım Günü olarak bilinmektedir.⁵⁹

Ermeniler, tarihi Azerbaycan toprakları hesabına “Büyük Ermenistan” devleti kurmak için hain plana el atarak, Azerbaycanlılara karşı soykırım tatbik ederek bu hain planlarını hayata geçirmeye çalışmışlardı. Ermenilerin Azerbaycana karşı bu saldırıları Azerbaycan topraklarını ele geçirmekle kalmamış aynı zamanda Azerbaycan’ın devlet kurma iradesini kırmaya çalışmış, ancak Azerbaycan’ın Güç ve iradesini kıramamışlardı.

⁵⁹ Garayeva, a.g.m., s. 23

İKİNCİ BÖLÜM

2. AZERBAYCAN HALK CUMHURİYETİ'NİN İLAN EDİLMESİ

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, 20. yüzyılın başında, dünya siyasi düzeninin yeniden inşa edildiği bir dönemde, Azerbaycan'ın kültürel ilerleme aşamasının mantıksal sonucu olarak ortaya çıktı. Dünyanın önde gelen ülkelerinin Bakü petrolüne olan ilgisinin siyasi çatışmaları şiddetlendirdiği böyle bir durumda, Azerbaycan'ın ilerici siyasi seçkinleri bağımsız bir ulusal devletin kurulması uğruna birleşti.⁶⁰ Azerbaycan vatandaşları büyük acılar ve şehit kanları pahasına, Çarlık Rusyası'nın bağımlılığından kurtulup, bağımsız demokratik bir devlet kurmaya başlamıştır.⁶¹

26 Mayıs 1918'de Transkafkasya Seymi, iç Fraksiyonlarının tartışmaları sonucunda feshedildi. Taşnakların Azerbaycan Türklerine karşı yaptıkları zulme bakmayarak Azerbaycan halkı kendi güç ve iradesini yitirmemiş, 27 Mayıs 1918'de⁶² Zakafkasya Seymi yıkıldıktan bir gün sonra (27 Mayıs'ta) Azerbaycan'ın Bağımsızlığı'nı ilan etmek ve Azerbaycan hükümetini kurmak için harekete geçmişlerdi. Azerbaycan temsilcileri Tiflis'e geçmiş ve ayrıntılı bir tartışmadan sonra bu kadar zor bir zamanda Azerbaycan'ın yönetimini devralmışlardı.⁶³ İlk başta, bu temsilcilerden oluşan Azerbaycan Milli Şura'sı kurulur ve Şura Başkanlığına tanınmış siyasi ve yayıncı Mehmet Emin Resulzâde gizli oyla Azerbaycan Milli Şurası'nın başkanı, H. Akayev, M. Seyidov ise başkan yardımcısı seçilmiştir. 28 Mayıs'ta Ulusal Konsey'den (Milli Şura'dan) 26 kişinin katılımıyla Seymin dağılması ve ilk toplantıda Gürcistan'ın Bağımsızlığı'nın ilanı ile alakadar Azerbaycan'ın durumu da görüşüldü. Meclis Üyesi H. Hasmammadov bir rapor hazırlayarak gecikmeden Azerbaycan Bağımsız Cumhuriyeti'nin ilan edilmesinin ihtiyacını haklı çıkardı. Milli Şuranın üyelerinden Yusufbeyli, Şeyhülislamov, Seyidov ve diğerleri bu fikri destekledi. 24 oyla Milli Şura (M.E. Resulzade) Azerbaycan'ın Bağımsızlığı'nın ilanına ilişkin kararın kabul edilmesini (S.M. Ganiyev ve C. Ahundov çekimser kaldı), istiyorlardı.⁶⁴ Uzun ve kapsamlı tartışmadan sonra Milli Şura Azerbaycan'ın Bağımsızlığını onaylar ve Azerbaycan

⁶⁰ Sevinç Azadi, *Müstakillikden Böyük Servet Yoxtur* / S. Azadi // İki sahil.- 2023.- 27 May.- № 92.- S. 17.

⁶¹ Vilayət Guliyev, *"Azerbaycan Paris Sülh Konferansında(1918-1920)"*, Ozan Yayınevi, Bakü-2008,s.3

⁶² Asker Resulov, *Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin Kurucuları*, s.10-11.

⁶³ Acalov, a.g.e., s. 15.

⁶⁴ Murtaza Hasanov, *"Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dövründe Dövlət idarəçiliyi"*, Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Cilt 1, Sayı; 1 –Temmuz 2018, s.17.

Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığının ilanına karar verir. Burada altı maddeden oluşan "Bağımsızlık Beyannamesi" ilan edilmiştir. Bu maddeler aşağıda sıralanmıştır.

1. Bugünden itibaren Azerbaycan halkı iktidara sahip Güney doğu Kafkasya'dan oluşan Azerbaycan Kâmil-al hukuki bağımsız bir devlettir.

2. Bağımsız Azerbaycan devletinin imaj hükümeti Demokratik Cumhuriyettir.

3. Azerbaycan Halk Demokratik Cumhuriyeti tüm milletlere özellikle dost olduğu millet ve devletlere azmediyor.

4. Azerbaycan demokratik Cumhuriyeti millet, mezhep, sınıf farkı olmaksızın bütün vatandaşlarına yasal-politik ve ulusal güvenliğini temin ediyor.

5. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti topraklarında yaşamak ulusların özgürce gelişmesi için bir alan bakılıyordu.

6. Kurucu Meclis toplantısında önce Azerbaycan yönetiminin başında seçilen Milli Şura'ya karşı hükümet geçici duruyor.⁶⁵

Bağımsızlık ilanının ardından Milli Şura, F. Hoyski' ye Hükümeti yaratılmasını emretti. Azerbaycan'ın ilk geçici hükümeti böyle bir kompozisyonla sunuldu:

F. Hoyski - Bakanlar Kurulu Başkanı, İçişleri Bakanı;

Hosrovpaşa Bey Sultanov - Askeri Bakan;

N. Yusufbeyli - Milli Eğitim ve Maliye Bakanı;

M.H. Hacinski - Dışişleri Bakanı;

H.B. Melikaslanov - Posta, Telgraf ve Yollar Bakanı;

A. Şeyhülislamov - Tarım ve Çalışma Bakanı;

H. Hasmammadov - Adalet Bakanı;

M.Y. Caferov - Ticaret ve Sanayi Bakanı;

Camo Hacinski - Devlet Kontrol Bakanı seçildi.⁶⁶

⁶⁵ Acalov, *a.g.e.*, s. 15.

⁶⁶ Murtaza Hasanov, *a.g.m.*, s.17.

Ulusal Konsey'in (Milli Şura'nın) o toplantısında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilk hükümeti kuruldu. Azerbaycan halkının ilk kez bir Cumhuriyet kurduğu tüm dünyaya duyuruldu. Tiflis'te bağımsızlığını ilan eden AHC hükümeti 16 Haziran 1918' de Gence'ye taşındı. Böylece Gence şehri Cumhuriyet'in geçici başkenti ilan edildi. 17 Haziran'da Gence'de ikinci hükümet kuruldu (Fetheli Han Hoyski başkanlığında).⁶⁷

Bir ulus olarak varlığını tüm insanlığa aktarması ve dünyada bağımsız yaşayan halklar gibi, etnografi sınırları içinde özgürce yaşama hakkına sahip oldukları anlamına geliyordu. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ilk defa sadece Türkçe konuşan halklar arasında değil, tüm İslam dünyasında Azerbaycan halkı cumhuriyetçi yönetim sistemine girdi.⁶⁸ Bağımsızlık bildirgesini Azerbaycan Konseyi'nin kuruluşunu, hükümetin teşkilatını, amaç ve hedeflerini açıklama maksadıyla, Kafkasya şehrinin Azerbaycanlıların yaşadıkları şehirlere heyet gönderilmesine karar verilir. Nesipbey Yusufbeyli, Şefibey Rüstembeyov ve Dr. Hamid Sultanov'dan oluşan temsilci (personeller) Gence'ye gönderilmiştir. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığının ilanı Azerbaycan halkının kaderinde tarihi bir iz bırakmıştır. Böylece, Mehmet Emin Resulzâde önderliğinde, Azerbaycan basit bir coğrafi etnografi ve dilbilimsel kelime olmaktan siyasi bir dünya haline gelmiştir.⁶⁹

Azerbaycan Cumhuriyeti Bağımsızlığını ilan ettikten sonra kısa ömür sürmesine rağmen demokratik-laik yapısıyla Türk Dünyası'nda büyük önem kazanmıştır. Azerbaycan Bağımsızlığını ilan ettikten sonra, Azerbaycan Cumhuriyeti'ni ilk tanıyan, Osmanlı Devleti oldu (4 Haziran 1918 Batum Antlaşması). Bu antlaşmanı Türkiye tarafından Adliye Bakanı Halil Menteşe, Kafkasya Cephesinin Başkumandan'ı Vahip Paşa, Azerbaycan tarafından ise Dış İşler Bakanı M. Hasan Hacinski ve Milli Şûra'nın Başkanı Mehmet Emin Resulzâde imzalamıştı. Azerbaycan devleti bu mukaveleyle ilk defa yabancı ülkelerle bir antlaşma imzalamıştı. 11 maddeden oluşan bu antlaşmanın 4. maddesinde şöyle belirtilmişti; devletin tehlikesizliğini korumak için ihtiyaç olursa Osmanlı hükümeti Azerbaycan Cumhuriyeti'ne askeri yardım göndermeyi kendi üzerine götürmüştü.⁷⁰

⁶⁷ Jale Gasımszade, Şarkda İlk Demokratik Respublika Devletçiliğimiz Tarihinde Derin İz Koydu / J. Gasımszade // Respublika.- 2023.- 28 Aprel.- № 86.-s. 14.

⁶⁸ Acalov, *a.g.e.*, s. 15.

⁶⁹ Asker Resulov, *a.g.e.*, s.11.-12.

⁷⁰ Minahanım Esedli, "Güney Azerbaycan'da, Kafkasya İslam Ordusunda ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ndeki Millî Mücadelelerde Y. Z. Talibzade'nin Rolü (1917-1918)", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, VIII/1, İzmir, Mart 2008, s. 107-117

Azerbaycan'ın Bağımsızlığı uğrunda gayret sarf eden ve önemli yere sahip olan Müsavat Partisi, Azerbaycan'da yaşayan Müslümanların umudu haline gelmiştir. Bu zaman halkın içinde olgunlaşan tarihi, iktisadi, sosyal, kültürel ve siyasi platformunu aramıştır. Bu zaman Müsavat Partisi kısa zamanda beklenmedik yayımla ve gelişme trendi yakalamıştır. Tarihte Azerbaycan Cumhuriyeti adıyla ilk Müslüman Türk devleti Müsavat Partisi'nin lideri Mehmet Emin Resulzâde tarafından kurulmuştur. Müsavat Partisi'nin ideası Moderncilik, Türkçülük ve İslamcılıktır.⁷¹

Müsavat Partisinin maddeleri aşağıdaki gibidir:

1. Milliyet ve mezhep ayrımcılığı yapmadan tüm Müslümanların birleşmesi.
2. Müslüman topraklarının yeniden bağımsızlıklarını kurmak için çalışmak.
3. İstiklallerini koruyan ve ihya için çarpışan bütün Müslüman halkına maddi ve manevi destek çıkmak
4. Müslüman halkların taarruz güçlerini artırmak için destek çıkmak.
5. Bu fikirlerin genişlemesine karşı çıkan güçleri engellemek.
6. Müslümanların terakkisine çalışan tüm fırkalarla irtibat tesis etmek.
7. Müslümanların savaş vesaitini ve onların ticaret, sanayi, ekonomi hayatını güçlendirmeye çalışmak.
8. Beşeriyetin saadet ve terakkisine çalışan yabancı kurullar ile ihtiyaç görüldüğü nispette irtibatta bulunmak.⁷²

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Temsilcileri, Azerbaycan'a yakın olan birçok ülkeler ile her alanda ilişkiler kurabilmiş ve birtakım antlaşmalar imzalayarak o ülkelere temsilciler göndermiştir. Batum antlaşmasından sonra Azerbaycan'a komşu ülke olan Gürcistan'la da ittifak beyannamesi imzalamıştır. Aynı zamanda Ermenistan'la da ilişki kurmak için Bakü'de Azerbaycan-Ermenistan konulu uluslararası konferans düzenlenmiş, daha sonra Güney komşusu olan İran'la da siyasi, kültürel ve ticari ilişkileri sağlamak için anlaşma yapmıştır. Bu anlaşma sonucunda İran, Azerbaycan'ın Bağımsızlığını resmen tanımıştır. Mehmet Emin Resulzâde'nin ilk görevlerinden birisi Ermenilerin Güney

⁷¹ Beşir Mustafayev, "Resulzâde Hükümeti Dönemi Ve Yaşanan Terör Olayları (1918-1920)", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, II/2, İstanbul, 2013, s.213.

⁷² Mustafayev, a.g.e., s.216-217.

Kafkasya’da Müslümanlara (Azerbaycan Türklerine) karşı 1917 Şubat devrimi ile Çar Hükümetinin yıkılması ve Ekim 1917 Bolşevik iktidarından yararlanarak Azerbaycan Türklerine yaptıkları katliamın araştırılması ve ortaya çıkan gerçeklerin tüm dünyaya duyulması olmuştur. Bu zaman atılan ilk adım 1918 yılının Temmuz ayında Gence toplantısında soykırımın araştırılması için “Soruşturma Komisyonu” kurmak için karar alınmıştır.⁷³ Müslüman Doğu’nun ilk Bağımsız, Demokratik Devleti olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Azerbaycan’da devlet geleneklerini tesis ettiği zaman, karşısında duran önemli konulardan biri de devletin temel vasıf ve sembollerinden biri olan Bayrağın hazırlanmasıydı. Azerbaycan Hükümeti’nin Bayrakla ilgili ilk kararı 21 Haziran 1918’ de verilmiştir. Karara göre Azerbaycan’ın ulusal Bayrağı, ortasında beyaz hilal ve sekiz guşeli yıldız bulunan kırmızı renkte kabul edildi. 21 Haziran’da hükümet Bayrağın hazırlanması için karar verdi. Aynı yılın 9 Kasım’nda Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti hükümet başkanı Fetheli Han Hoyski’nin raporuna dayanarak ulusal bayrak onaylandı. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Parlamentosu’nun açılışı sırasında 7 Aralık 1918’ de binanın üzerinde üç renkli ay yıldızlı Azerbaycan bayrağı dalgalanmaya başladı. 7 Aralık 1918’de Parlamento’nun açılış töreninde Mehmet Emin Resulzâde gururla şunları söyledi:

“Mutluluk ve özgürlük bağımsızlıktır. İşte bu yüzden beyler, Şurayı-Milli bağımsız Azerbaycan’ı temsil eden üç renkli bayrağı dalgalandırdı. Türk özgürlüğü, İslam kültürü ve çağdaş Avrupa’nın gücünü temsil eden bu üç renkli bayrak, her zaman başımızın üstünde korunacaktır, bir kere yükselen bayrak bir daha inmeyecektir !”⁷⁴

Daha sonra Marş kabul edilerek tarihi açıdan önemli olaylar gerçekleştirildi. Sınır ve Gümrük servisi kuruldu. Türk dili (Azerbaycan dili) devlet dili ilan edildi. İlkel ortaöğretim kurumlarında anadilde eğitim verilmesine ilişkin yasa kabul edildi. Bakü Devlet Üniversitesi yaratıldı. Eğitim ve toplumsal bilinçlendirme, sağlık alanında eylemler yapıldı. Çeşitli düzeylerde okullar açıldı. Ders kitapları hazırlanmaya başlandı. Türkiye’den öğretmenler davet edildi. Kültüre özel önem verildi. Tiyatrolar ve kütüphaneler açıldı. Aynı zamanda anadilde basın ajansları kuruldu. Ulusal personelin eğitime özel önem verilmişti. 100 Azerbaycanlı gencin yurtdışına eğitime gönderilmesine karar verildi. Azerbaycan devleti

⁷³ Mustafayev, a.g.e., s. 218

⁷⁴ Zöhre Ferecova, *Cumhuriyetin Yedigârı - Azerbaycan bayrağı* / Z. Ferecova // Azerbaycan.- 2023.- 28 May.- № 112.- S. 21

kadınların oy kullanma hakkını tanıyarak Batılı ülkelere örnek oldu (Doğuda kadınlara seçme ve seçilme hukuku veren ilk Demokratik Devlettir).⁷⁵

Bu zaman Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin toprakları 113,9 bin kilometre karelik bir alanla (bin kv. km) Güneydoğu Transkafkasya'yı kapsıyordu. 97,3 bin kilometre kare (bin kv. km) tartışmasız, 16,6 bin kilometre kare (bin kv. km) ise tartışmalı alan olarak belirlenmişti. O dönemde Güney Kafkasya'da 8 milyon 81 bin 668 kişi yaşıyordu. 4 milyon 617 bin 671 kişi Azerbaycanlıydı. Azerbaycan nüfusunun yüzde 75,4'ünü yani 3 milyon 481 bin 889 kişiyi Azerbaycan Türkü oluşturuyor, diğerleri ise çarlığın farklı dönemlerde uyguladığı iskân politikası sonucunda Azerbaycan'a yerleştirilen göçmenlerdi. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ülkede yaşayan tüm halkların eşit olduğunu belirlemişti. (Azerbaycan'ın yönetim biçimi Demokratik Cumhuriyet idi). Parlamenter bir Cumhuriyet olan Azerbaycan'a Ulusal Konsey başkanlık ediyordu. Bir süre sonra hükümet Tiflis'ten geçici başkent Gence'ye göçürülmekte asıl amaç Bakü'yü dış güçlerden (işgalden) kurtarmaktı.⁷⁶

2.1. Azerbaycan Milli Ordusu'nun Kafkas İslam Ordusuyla Birlikte Bakü'yü işgalden Kurtarması.

Azerbaycan'ın Milli Ordu oluşturma düşüncesi 1917 yılında siyasiler tarafından ortaya çıkmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti kısa ömür sürmesine bakmayarak Mehmet Emin Resulzâde tarafından Milli Ordu'nun kurulmasına karar verilmiştir. Çünkü Çar Hükümeti yıkıldıktan sonra Kafkas ülkelerinin aksine Azerbaycan'da silah ve talimli asker yok denecek kadar bir düzeydeydi Milli Ordu düzenlendikten sonra 25 Aralık 1918 yılında General Mehmandarov savunma bakanı A. Şihlinski ve yardımcısı S. Şulkeviç ise ordu baş karargâh reisliğine tayin edilmiştir. 1919 yılında orduya büyük önem verilerek asker sayısı 6 binden 30 bine çıkarılmış aynı zamanda savunma paktı imzalanmıştır.16 Haziran 1919 yılında Gürcistan'la Azerbaycan arasında yapılan savunma paktına göre, Gürcistan'dan Azerbaycan'a 12 top 24 roketatar, 3.000 tüfek ve 795 küçük çaplı silahlar alınmıştır. Gence'de ilk astsubay okulu kurulmuş ve bu tümen Zakatala ve Gence Alayından oluşmaktaydı. İkinci tümen ise Tümgeneral İbrahim Vasıfov öncülüğünde ikinci tümene Guba, Bakü, Şamahı ve Gökçay alayı da dâhil idi. Lenkeran, Karabağ ve Şeki Alayları

⁷⁵ Musa Gasımlı, Müslüman Şarkının ilk Cumhuriyeti / M. Gasımlı // Halk Gazeti.- 2023.- 28 May.- № 112, s.9

⁷⁶ Gasımlı, a.g.m. s. 9-10.

üçüncü tümene dâhil edilmiştir. Bu zaman orduda 2 topçu alayı, 2 zırhlı tren, 6 zırhlı otomobil, 8 deniz uçağı, Kars ve Ardahan adlı 2 deniz gambota bulunuyor, aynı zamanda 30 bin kişiden oluşan bir ordu bulunmaktaydı. Azerbaycan Milli Ordusu içerisinde ülke savunmasında önemli yer tutmuştur. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Bağımsızlığı'nın ardından Batum'da barış görüşmelerini yürüten Transkafkasya hükümetinin heyeti bölündü. Azerbaycan Milli Konseyi Başkanı Mehmet Emin Resulzâde, bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti adına Türk heyetiyle 4 Haziran'da dostluk anlaşmasına yönelik. M.H. Hacinski (Dışişleri Bakanı) ile birlikte 4 Haziran 1918'de Kafkas Cephesi Başkomutanı Vahib Paşa, Adalet Bakanı Halil Mentеше tarafından Türk devleti adına "Osmanlı Devleti Hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Dostluk Anlaşması" imzalandı. Azerbaycan Hükümeti adına Dışişleri Bakanı M.H. Hacinski ve Konseyin Ulusal Başkanı M.E. Resulzâde imzalamışlardı. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti temsilcilerinin yabancı ülkelerle imzaladığı ilk belgede, iki devletin-Osmanlı İmparatorluğu ve Azerbaycan hükümetinin siyasi, hukuki, ekonomik ve entelektüel temellerde dostane, ilişkiler kurma konusunda karşılıklı olarak mutabakata vardığı bildirildi. İmzalanan belgenin ilk maddesi şuydu: Osmanlı Devleti hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti hükümeti arasında her zaman barış ve güçlü dostluk olacaktır.⁷⁷

Milli Ordunun oluşturulması Şaumyan başta olmak üzere Ermeni ve Taşnak güçleri için endişe doğurmaktaydı.⁷⁸ 4 Haziran 1918'de Osmanlı Devleti ile⁷⁹ yapılan anlaşmanın 4. maddesine esasen Azerbaycan'a askeri yardım edilmesi için Osmanlı Devleti'ne bir mektup göndermişlerdi. O zaman Gence'de kurulmuş olan Milli Meclis'in başkanı Nesip Bey Yusufbeyli de İstanbul'a bir elçi heyeti göndermiştir.⁸⁰ Aynı zamanda Azerbaycan'dan olan milli kuvvetler de Osmanlı devletinden yardım almak için iletişime geçti. Bu işin gerçekleşmesinde Rus esaretinden kaçıp Gence'ye gelen Osmanlı askeri Hüsameddin Tugaç'ın rolü büyüktü. Kısa süre sonra Gence'deki Milli Komite'nin emriyle Nağı Şeyhzamanlı, Ömer Faik Nemanzade, acarların nümayendesi Celal Haşımzade ve Ahılkelekli İbrahim beyle birlikte Türkiye'ye gittiler. Onların asıl amaçları Türk ordusunu

⁷⁷ Nesiman Yakuplu, Kafkas İslam Ordusu Azerbaycan'da (Bakünün Kurtuluşunun 95 yılına), Bakü-2013, s. 11

⁷⁸ Mustafayev, 2013, s.220

⁷⁹ Mustafa Görüryılmaz, *Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler (1918)*, İsmet Yayınevi, Bakü-2008, s.107

⁸⁰ Yılmaz Altınsoy, "Kafkas İslam Ordusu ve Bakü Zaferi", *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2, Bahar 2019, s.64-67.

Azerbaycan'a davet etmekti. Kısa bir süre sonra bu koşullar ilk faydasını görmeye başladı. O dönemde Bolşevik inkılabından sonra Enver Paşa (devrim sonrası Kafkasya'daki durumdan yararlanarak) Berlin Antlaşması ile Ardahan, Kars Batum'un geri verilmesi politikasının aktif bir destekçisiydi. Aynı zamanda Enver Paşa Kuzey Kafkasya'da Azerbaycan ve Osmanlı korumasında özgür devletler kurmak istiyordu.⁸¹ Azerbaycan'ın bu isteği üzerine Osmanlı devleti Kafkas'a bir ordu göndermek kararı alınca, bu zaman Enver Paşa bu ordunun kumandanlığına kendi kardeşi olan Nuri Paşanı tayin etti.⁸² Daha sonra Harbiye Nazırı Enver Paşa Azerbaycan'ı Rus, Ermeni ve İngiliz tecavüzünden kurtarmak için Kafkas İslam Ordusu komutanı Nuri Paşa'yı Azerbaycan'a yardıma göndermişti.⁸³

Nuri Paşa'nın ilk ulaşması gereken yer Gence idi. Çünkü Bakü ile Gence arasında Ermeni ve Bolşevik kuvvetleri burada Müslüman halka karşı tecavüz yapmaktaydılar. Halil Paşa komutasındaki III, VI ve IX. Ordulardan oluşan Doğu Orduları Grup komutanlığı Kafkas İslam Ordusu'nun lojistiğini yapacaklardı.⁸⁴

1918 yılında Nuri Paşa Gence'ye gelip Kafkas İslam ordusunu genişletmeye başladı. Gence'ye varan Nuri Paşa ilk başta burada bölgelerdeki direniş gruplarını birleştirmeye başladı. Nuri Paşa Gence'deki durumu öğrendikten sonra Üçüncü Ordu komutanlığına çok değerli ve tarihi bir bilgi göndermiştir. Bu zaman Nuri Paşa, Üçüncü Ordu Komutanı Vahib Paşa'ya yazdığı raporda şunlar belirtti: "Gence'de Ulusal Kolordu (askeri birlik) adı verilen örgüt 600 kişilik bir asker var. Bakü'ye karşı Kürdemir' de Knyaz Magalov isimli Gürcü subayın komutasındaki yaklaşık 400 asker vardır". Bakü katliamında Gürcüler Müslümanlara teşrihi-mesai etnik kökeninin simgesi olan Müslümanlarla gösteri yapmak üzere gönderilmiş bu askerlerden 300' ü Tiflis'e geri dönmüştü. Osmanlı Devleti'nin resmi talebi doğrultusunda Azerbaycan devleti Vahib Paşa 7 Haziran 1918'de şu emri vermişti: Batum'da imzalanan anlaşmaya göre 5. Kafkas Tümeni, Gümrü ve Gazah 1. grup-tümen karargâhı yönünde iki grup halinde Gazah'a geldi. Onuncu Kafkas Alayı, Dokuzuncu Kafkas Alayına ait 26. Tabur, Dağ Topçu Taburu, istihkâm tümeni, telgraf bölümü, orkestra bölümü, toplam - 147 subay, 2812 asker, 698 hayvan. İkinci grup - 13. Kafkas alayı, güçlü dağ topçu taburu, Tıbbi bölüm, 24 gezici hastane; gezici mutfak bölümü toplam - 110 subay, 2763

⁸¹ Nesiman Yakuplu, *Kafkas İslam Ordusu ve Nuri Paşanın Azerbaycan'da İzleri*, Adiloğlu, Bakü-2012,s.5-7

⁸² Yakuplu, *Kafkas İslam Ordusu ve Nuri Paşanın Azerbaycan'da İzleri*, s.5-7

⁸³ Altınsoy, a.g.m., s.64-67.

⁸⁴ Altınsoy, a.g.m., s. 64-67.

asker, 668 hayvan gönderilmişti. Beşinci Kafkas Tümeni'nin başında Mürsel Bey, Genel Karargâh'ın başında ise Rüştü beyin bulunduğunu belirtmek gerekir. Nuri Paşa ayrıca ordu birliklerini güçlendirmek için Gence'de bir askeri okul ve kısa süreli bir askeri kampı kurdu. Aynı zamanda oluşturulan Azerbaycan kolordusu, birkaç Azerbaycan Türkünden oluşan düzenli bir alayı, Dağıstan süvari alayını ve bunlara ek olarak Azerbaycan'ın dört bir yanından gelen gönüllüleri de içeriyordu.⁸⁵

3. Ordu komutanı 7 Haziran 1918'de gruba şu emri verdi: 5. Kafkas Tümeni'nin diğer birliklerinin de Gazah yolu üzerinden Gence'ye ulaştırılmasını talep ediyordu. Tümenin Ağstafa istasyonundan trenle Gence'ye taşınması için şimdiden hazırlıklar yapılsın. Müslüman subaylarından Genceli İbrahimzade Nazım Efendi, Ağstafa istasyonu ile Gence arasındaki trafiği düzenlemek için ilk olarak Batum'dan Gence'ye gönderilecekti.⁸⁶ Osmanlı devletinin siyasi ve askeri rotasını taktiksel olarak belirleyen Enver Paşa 1917 yılı sonlarından itibaren Azerbaycanlılara askeri yardım sağlamayı planlamıştı. Ancak planlar çoğunlukla teorik nitelikteydi. Bölgedeki siyasi durumdan habersiz, büyük çaplı harekât yürütecek olan Enver Paşa, 1918 yılının başlarında yapılacak yardımın şeklini belirledi. Azerbaycan'a gönderilen eğitimler yerel halktan toplanan malumatları öğretecek ve Azerbaycan birlikleri (3 piyade tümeninden oluşan bir kolordu) kurulacaktır.⁸⁷ Enver Paşa'nın Azerbaycan için planı, yerel kuvvetler pahasına Türk subaylarının yardımıyla 3 piyade tümeni ve 3 piyade alayından oluşan 1 kolordu oluşturmaktı. Nuri Paşa Musul' da 6. Ordu komutanlığından 149 subay, 488 sancak ve kıdemli subayı seçip eğitim olarak kullanmayı planladı.⁸⁸

3. Ordu komutanının gruba verdiği karara göre 5. Kafkas Tümeni' nin diğer birliklerinin de Gazah yolu üzerinden Gence'ye ulaştırılmasını talep ediyordu. Tümenin Ağstafa istasyonundan trenle Gence'ye taşınması için şimdiden hazırlıklar yapıp Müslüman subaylarından Genceli İbrahimzade Nazım Efendi, Ağstafa istasyonu ile Gence arasındaki trafiği düzenlemek için ilk olarak Gence'ye gönderildi.⁸⁹

⁸⁵ Yakuplu, *Kafkas İslam Ordusu ve Nuru Paşanın Azerbaycan'da İzleri*, s.5-7

⁸⁶ Gaimmegam Rüştü Türker, *Kafkas Türk İslam Ordusu Bakü Yollarında*, Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Neşriyyatı, Bakü 2008. s.32

⁸⁷ Ağayev Yusuf ve Ahmedov Sebuhi, *İstiklal Yürüşü 1918*, Altun Kitap Yayınevi, Bakü 2009, s. 166

⁸⁸ Ağayev ve Ahmedov, *a.g.e.*, s. 184.

⁸⁹ Rüştü, *a.g.e.*, s.32

Kendine yeni sömürgeler elde etmek isteyen Almanya, Türklerin Kafkasya'ya ilerlemesini ve Azerbaycan'a ulaşmalarını istemiyorlardı. Türklerin Bakü harekâtına sıcak bakmayan Almanya, gerek duydukça bu harekâtı engellemeye çalışıyordu. Ancak bu sıkıntılara rağmen Enver Paşa Kafkasya'ya askeri birlik göndermekten vazgeçmedi. Aynı zamanda Mürsel Paşa komutasındaki 5. Kafkas Tümenini, Kafkas İslam Ordusu'na yardım için Azerbaycan'a gönderdi. Nuri Paşa'nın yaptığı ilk adım Gence'de Ermeni çetelerini etkisiz hale getirmek olmuştur.⁹⁰

Azerbaycan'ın ünlü şairi Ahmet Cevat kahraman Mehmetçiğin Gence'ye varması münasebetiyle kaleme aldığı bir şiirinde de duygularını dile getirmişti;

Gardaşlığın fermanına baş eğip,
Mazlumların imdadına yetiştin.
Karanlıkta süngü sana yol açtı,
Sen o yolda muradına yetiştin.
Yürü yürü batan günün izine,
Gülümseyir doğan güneş yüzüne.

Bu karşiki duman çıkan bacadan,
Sen gelmeden inilteler çıkardı.
Gecikseydin mazlumların feryadı
Yeri göğü, kâinatı yıkardı.
Yürü, yürü batan günün izine,
Gülümseyir doğan güneş yüzüne.

Nuri Paşa Gence'ye geldiği andan itibaren bir yandan orduyu kurarken diğer yandan ülkede düzeni sağlamaya çalıştı. İşgal altındaki Bakü'de görevlerini sürdüremeyen Azerbaycan Meclisi, geçici başkent olarak Gence'de görev yapıyordu. O yıllarda Gence, 55-60 bin nüfusuyla Azerbaycan'ın Bakü'den sonra en büyük ikinci şehriydi. (Türkiye'de Kuzeydoğu Anadolu yaylalarından başlayan Kura çayı, Gürcistan ve oradan Azerbaycan'a ulaşıyordu. Gence Kür Nehri'ne dökülen Gence çayının iki tarafında yer almaktaydı).⁹¹

⁹⁰ Altınsoy, a.g.m., s.67-72.

⁹¹ Görüryılmaz, a.g.e., s.108

Türk Kafkas İslam Ordusu'nun Gence'de bulunan Karargâhı Bolşeviklerin ireli harekâta başlamasıyla birlikte fiziki bir engel olmadığını ve demir yollarına da hâkim olduklarını görünce bu zaman Başkentin asıl tehlikede olduğunu gördü. Nuri Paşa, Gence için asıl tehlikenin Kızıl Ordu tarafından Gökçay yakınında geldiğini hesapladı. Paşa'nın bu görüşmesi savaşın ilerleyen safhalarında da görüldüğü gibi doğru bir karardı. Çünkü Gökçay savaşları, Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'dan sürölüp çıkarılması Azerbaycan'ın Bağımsızlığının korunup saklanması için bir dönüm noktasıydı. 10. Kafkas Alayı, Karakilse-Delican yolunu yaya geçerek Gazah yakınlarında Ağstafa'ya girmişti. Kuzeyden ilerleyen Kızıl Ordu güçlerine karşı gelmek için bölgeye yeni gelen 10. Kafkas Alayı uzun bir yol kat ederek Azerbaycan'a yeni gelmesine rağmen Mehmetçik dinlenmeye bile vakit bulmadan Ağstafa'dan Uçar'a gönderilmiştir. Oradan da Göyçay'a gitmişlerdi. 15 Haziran'da Türk Kafkas İslam Ordusu Kurmay Başkanı Yarbay Nazım komutayı almak üzere Müsüslü ve Kürdemir cephelerine gönderilmiştir. 10. Kafkas Alayı, Göyçay'a Vardıktan sonra, Yarbay Karameryem kasabasına ulaştıktan sonra Kızıl Ordunun önünde ön saftaki yerini aldı. Osman Bey 10. alayla bağı 30. taburunun Soltankend, Mollaisaklı ve Veyselli köyleri civarındaki bölgeden eşkiya çetelerini temizlemekle görevlendirildi. 30. Tabur'un ilerlemesi sonucu ermeni çeteleri Galaker köyüne doğru kaçtı.⁹²

Ermenilerin teslim olmaları için 12 Haziran 1918 yılında bir uyarı yapılmıştır. Bu zaman Ermeniler 13-14 Haziran tarihlerinde teslim olmuşlardı. Daha sonra Kafkas İslam Ordusu Gence'de düzeni yeniden tesis etmeyi başarmışlardı. Gence'nin kurtarılmasından sonra sıra Bakü'nün Rus-İngiliz ve Ermeni kuvvetlerinin işgalinden kurtarılması planlanmıştır. Bu zaman Bakü'de bulunan Ermeni kuvvetleri komutanı Şaumyan ve Taşnak-Sutyun tedhiş örgütüne mensup çeteciler bir taraftan Gence'ye diğer taraftan Müslüman köylerine saldırı yapıyorlardı. Bu zaman 17-30 Haziran Gökçay kasabası yakınlarında iki ordu karşı karşıya gelmiş ve Bolşevik-Ermeni ordusu geri püskürtülmüştür. Sıcak ve salgın hastalıklarının olmasına bakmayarak bu zor şartlarla Kafkas İslam Ordusu Bakü'ye doğru ilerlemişlerdi.⁹³ Mehmet Emin Resulzâde'nin ifadesiyle Bakü'süz Azerbaycan'ı tasavvur etmek mümkün değildir. (Bakü' süz Azerbaycan'ın başsız bedenden farkı yoktur). Bakü'nü

⁹² Görüryılmaz, *a.g.e.*, s.117

⁹³ Altınsoy, *a.g.m.*, s.67-72.

önemli kılan asıl neden Hazar Denizi kıyısında bulunması ve zengin petrol kaynaklarına sahip olması idi.⁹⁴

26 Haziran 1918 yılında Müslüman Kolordusu kaldırıldı ve onun temelinde Alahidde Azerbaycan Kolordusu kuruldu. Bölgeler Ermeni-Bolşevik birliklerinden kurtarıldıkça Kafkas İslam Ordusu'na katılan Azerbaycanlı gönüllülerin sayısı arttı. Sonuç olarak, savaşlardaki kayıplara rağmen Kafkas İslam Ordusu'nun sayısı azalmadı, tam aksine artmaya başladı. Azerbaycan askerleri sadece kendi birliklerinde değil, Osmanlı askeri birliklerin içinde de savaşıyorlardı (Türk askeri birliklerinin kayıpları Azerbaycanlı savaşçıların sayesinde telafi edildi).⁹⁵

13 Ağustos 1918'de Nuri Paşa'nın emriyle Alahidde Azerbaycan Kolordusu kaldırıldı, ancak Azerbaycan askeri birlikleri mevzilerini korudu. Osmanlı subayları komutan olarak atandı. Böylelikle Bakü' ye yapılacak kesin saldırının arifesinde Nuri Paşa, Azerbaycanlı subayları çeşitli görevlere atayarak gayrimüslimleri Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan askeri birliklerinden uzaklaştırmaya çalıştı.⁹⁶ Türk-Kafkas İslam Ordusu'nda yeni organizasyon: Gökçay ve Salyan-Neftçala bölgelerindeki düşmanın temizlenmesinin ardından Türk-Kafkas İslam Ordusu Temmuz ayının ortasında başkent Bakü'ye 130 kilometre yaklaşmıştı. Önlerinde Aksu tepeleri ve ardından Şamahı yerleşimi vardı. Enver Paşa, Nuri Paşaya gönderdiği emirle, Bakü'nün bir an önce düşman işgalinden kurtarılmasını ve askeri harekâtın bitmesini istiyordu. Çünkü Almanya ve Rusya'daki Bolşevik Sovyet yönetimi, askeri harekâtını durdurulması yönündeki baskılarını giderek artırmaktaydı. Nuri Paşa, Alman müdahalesi karşısında Osmanlı askeri kuvvetleri üzerine yürüyüşünü gizlemek amacıyla yeni bir teşkilata gitti, Doğu Cephesi veya Bakü Cephesi Komutanlığı kuruldu. Mürsel Paşa bu cephenin başına getirildi, Kuzey grubunun, kurmay komutanı Yarbay Osman bey kumandasında Şamahı üzerinden Bakü'ye hareket etmesi kararlaştırıldı. Kuzey grubunu askeri birliklerini düzenleyen 10. Kafkas Alayına, Yarbay Selim Bey, 13. Kafkas alayına Yarbay Ahmet Rıza bey ve Zihni Bey'in askeri birliğine süvari Binbaşı Zihni tarafından komuta edilecekti. Ayrıca 25., 26. ve 28. taburlar da yedek olarak görevlendirildi. Bakü'ye yürüyecek gerçek güçlerin Kuzey grubu olması belirlendi. Güney grubuna Azerbaycan Türklerinden Habib Salimov liderlik edecekti. Bu grup Muslülü-Kürdemir-Hacıgabal-Bakü

⁹⁴ Tahir Gafarov, *Azerbaycan Tarihi*, Çaşıoğlu Yayınları, Bakü, 2009, s.22

⁹⁵ Agayev ve Ahmedov, *a.g.e.*, s.169.

⁹⁶ Agayev ve Ahmedov, *a.g.e.*, s. 170.

demiryolu boyunca güneye ilerleyerek önündeki düşmanı temizleyecekti. Güney Grup Komutanlığı'nda Muslûslü müfrezesi, 26. Tabur'dan bir piyade, bir süvari birliği yer alacak. 38. alayın 3. taburu, 27. taburun tümeninden iki piyade bölüyü, 5. Kafkas piyade istihkâm bölüyü ile 2 top ve bir zırhlı tren vardı. 6 Temmuz tarihlerinde Türkiye'den 5. Kafkas Piyade Tümenini takviye etmek üzere bir askeri müfreze gönderildi. Bu birlikte 65 subay ve 2.475 er vardı. 38. Alay, uzun bir yolculuktan sonra Temmuz ortasında cepheye ulaştı ve geriye 3 tabur geçici başkent Gence'de kaldı. İki tabur Müsüslü birliğine katıldı. Geriye kalan bir tabur yedekte saklandı. Bakü üzerine yürüyecek kuvvetlerin ana kısmını 5. Kafkas Tümeni'nin 38. Alayı oluşturuyordu⁹⁷

Sovyet liderliği, İngilizlerin Bakü'ye girmesi ve cephede büyük bir savaş olmaması üzerine Kafkas İslam Ordusu'nun operasyonlarını durdurması gerektiğine inanıyordu. Almanya ile Rusya arasında yapılan gizli görüşmelere dayanarak Almanya, Türklerin Bakü'ye girmesini engelleyerek Bakü petrolünden pay alırken, Sovyetler İngilizleri kovmak ve Bakü'nün tam sahibi olmak için bir operasyon düzenliyorlardı. Ancak 18 Ağustos'ta Bakü'den gelen bir Bolşevik'in verdiği bilgiye göre yanıldığını ve Kafkas İslam Ordusu'nun geniş çaplı bir operasyona hazırlandığını anladı. Sovyet devletinin liderlerinden Çiçerin (Dışişleri Komiseri), Sovyet Rusya'nın Almanya'daki büyükelçisi Loffey'e bir telgraf göndererek, Türklerin Almanları aldattığını ve savaşa hazırlandığını bildirdi. Daha sonra Osmanlı Devleti'nin Moskova'daki elçisi Galip Kemal'le görüşerek Türk birliklerinin "Rusya toprağı olan Bakü" ye girmemesi konusunda görüş bildirmiştir. Ancak Türk elçisi, Kafkas İslam Ordusu'nun amacı Azerbaycan halkına divan tutan faşist ermeni çetelerini buradan çıkarmak ve onları destekleyicilerini mahvetmek, aynı zamanda burada esir olan Türkleri kurtarmaktır. 5 Ağustos savaşından sonra Sentrokaspi birlikleri ve İngilizler birkaç kez saldırmaya çalıştı ancak sonunda geri çekilmek zorunda kaldılar. Yalnız Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü kurtarmak için yeterli askeri yoktu. Son saldırı için Nuri Paşa'nın 5.000 piyade, 2 sahra bataryası, 4 ağır batarya, bir uçak filosu, bir telefon kulübesi, 28.000 top mermisi, 1.000 kutu Rus tüfeğı ve 500 kutu silahı 20 yük arabası vardı. Bu listeyi 6 Ağustos'ta 3. Ordu komutanlığına teslim etti (Komutanlığın gerekli tüm eşyaları gönderme imkânı yoktu, ancak bir miktar yardım sağlandı). 9. Ordu'nun (Karakilse'de durmuştu) 107. alayı 9 Ağustos'ta Bakü'ye doğru yola çıktı. Alayın 1.200 savaşçısı ve 12 makineli tüfeğı

⁹⁷ Görüryılmaz, a.g.e., s.146-147

vardı. 36. tümenin piyade alayı ve topçu silahlarının Bakü'ye gönderilmesi emredildi. Bu parçalar gelene kadar asıl yardım Azerbaycan Milli Kuvvetleri'nden geldi (Ağtaş alayı geldi), ardından Gence'den harekât bölüyü, dört piyade ve bir makineli tüfek birliği Bakü'ye gönderildi. Birkaç gün sonra 7 subay ve 234 askerden oluşan bir grup Gence'den gönüllü olarak trenle Bakü'ye gönderildi.⁹⁸

Enver Paşa Bakü'nün işgalden kurtarılmasında ısrarlıydı. Duruma göre hareket etmek için "Alman komuta oyunu" değiştirildi. Bir Alman subayı, Bakü'ye yapılacak saldırıya Türkler ve Azerbaycanlılarla birlikte Alman birliklerinin de katılma ihtimalini araştırmalı ve Almanların görüşünü öğrenmeli, Kafkas İslam Ordusu 23 Ağustos'ta bir grup Türk ve Alman subayı mevzileri ziyaret ederek durumu yerinde inceledi. Kafkas İslam Ordusu Komutanı, küçük kuvvetleriyle şehri ele geçirmeye hazır olduğunu belirtti. Alman subaylarına şehrin ele geçirilmesiyle ilgili tavsiyelerini verir, hatta başka seçeneği olmadığını belirtti. Alman planına uygun olarak bütün süvari kuvvetler Bakü'nün doğusuna, diğer kuvvetler ise Bibi-Heybet'te toplanmalı diğeri Bibi-Heybet-Hacı Hasan Hattına beş alay hareket edecekti. Bir tabur Zabrat'ı ele geçirmeli, Balahanı, Sabuncu bölgesinden Hövsan köyü tarafından Zığ'a doğru ilerlemeli, top alayı grup şeklinde yer alacaktı (toplanıp yedek kuvvet olarak belirlenecekti). Ancak Nuri Paşa, Alman komutanlarla aynı fikirde değildi. Nuri Paşa, 311 ve 364 Kuzey tepelerinin ele geçirilmesinde ısrar etti, çünkü düşman cephesindeki bu tepelere yeterli sayıda top konursa, Bileceri-Hırdalan yönünden birliklerin şehre yapılan saldırıyı engelleyeceklerdi. 26 Ağustos sabahı başlayan ilerleme, saat 11.40'ta 364 numaralı tepenin ele geçirilmesiyle sonuçlandı. Burada 311 numaralı tepe toplanarak saldırıya uğramadığı için düşman mevzileri tahrip edilmedi ve bu da ilerleyen Türk-Azerbaycan kuvvetlerinin güçlü bir direnişle karşılaşmasına neden oldu. 364 numaralı tepede geri çekilen İngilizler, kuzeydeki Binegadi köyünden Bileceri istasyonuna kadar düz bir hat izledi. Çamur yanardağının doğusundaki petrol kuyuları Varvik taburunun bir müfrezesi tarafından korunurken, Kuzey Stafford Alayı'nın bir tümeni Bileceri yakınında iki Ermeni taburu görevdeydi (İstasyonda yedek kuvvet olarak). Ancak Denstervil, Ermenilerin korkaklığını ve disiplinsizliğini vurgulayarak onlara pek güvenmediğini yazmaktaydı.⁹⁹ Bu çatışmada Türk birliklerinden 3 subay ve 23 asker şehit oldu, 3 subay ve 70 asker ise yaralandı. Düşman tarafından 150 ceset kalmış, 3 Sentrokaspi, 2 İngiliz subayı

⁹⁸ Agayev ve Ahmedov, *a.g.e.*, s. 328-330

⁹⁹ Agayev ve Ahmedov, *a.g.e.*, s.342-345.

ve 51 İngiliz askeri esir alınmış, 14 makineli tüfek, 100 top mermisi, 70 sandık tüfek mermisi Kafkas İslam Ordusu tarafından ele geçirildi.¹⁰⁰ Bu zaman Kafkas İslam Ordusu tarafından 6 makineli tüfek, birinci derece sahra topları, kamyonlar, 38 mutfak arabası ve mühimmat ele geçirildi. Aynı zamanda 107. Alayın iki taburu Binegadi'deki 311 numaralı tepesinde mevzilendi. 38. Alayın 2. Taburu Maştağa'da, 29. Tabur Digah'ın güneyinde ve batısındaydı, 13. Alay'ın bir taburu da 364 numaralı tepedeydi. 107. Alayın bir taburu ve 13. Alayın iki taburu yedekte tutuldu. İkinci Murattab Süvari Alayı, Azerbaycan Süvari Birlikleri Fatmayı'da, Lazgi Süvari Alayı Bine'de yer almaktaydı, 2 Krupp ve 4 Şnayder topu ise 38. alay istasyonunda bulunuyordu. Aynı zamanda 311 ve 364 numaralı tepelerde 2 Rus dağ topu, 4 Rus sahra topu ve 4 Krupp topu vardı. Batı Grubu'nun 9. alayı, Puta ile Hacı Hasan arasında bulunan 14 topla ve 10. alay, 9. alayın sol kanadı ile Hırdalan'ın kuzeydoğu ayağı arasında bulunan 14 silahla destekleniyordu. Güney grupta ise 4. Alayın 2. Taburu ile Ağtaş Süvari Tümeni Salyan'da, 4. Alayın 1. Taburu Puta-Elet arasında, servis birimleri ise Güzdek ve Hacıgabal'da yerleşmiş aynı zamanda 8 topla destekleniyorlardı.¹⁰¹ Ancak bu güçlere bakmayarak Kafkas İslam ordusu kati karar kılarak Bakü'nün işgalden kurtulması için elinden geleni yapıyordu. Kafkas İslam Ordusu Bakü üzerine yürüyüşü Halil Paşanın Bakü civarında mevzilere gelmesinden sonra 11 Eylül'e planlamıştı.¹⁰² Aynı zamanda 15. Piyade Tümeni Komutanı Yarbay Süleyman İzzet Bey, karargâhıyla birlikte 3 Eylülde Gümrü'den hareket etti. İyi donanımlı 15. Piyade Tümeni'nden 56. Alay ve 36. Kafkas Tümeni'nden 106. Kafkas Alayı vardı, 191 subay ve 5.541 asker görev yapıyordu. Yarbay Süleyman İzzet Bey ve tabiiliğinde bulunan askeri birliklerle 9 Eylül'de Bakü'deki cephe hattına ulaştı. İlave kuvvetlerin gelmesinin ardından Nuri Paşa, şehri ele geçirmek için hazırlıklara başladı ve önce Bakü çevresindeki kuşatmayı daralttı. 15. Piyade Tümeni'nin gelişiyile birlikte Türk Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı, 10 Eylül'de bir emir yayınlayarak cephedeki tüm askeri birliklerin muharebe hazırlıklarına başlamasını talep etti. Doğu Cephesi Komutanlığı ve ona bağlı Kuzey Grup'u lağvedilerek, harekâta önderlik edecek Türk-Kafkas İslam Ordusu'nun kontrolüne verildi. Mürsel Paşa 5. Kafkas Piyade Tümeni'ne, Yarbay Süleyman İzzet Bey 15. Piyade Tümeni'ne, Albay Cemil Cahit ise Güney Grubu'nun askeri birliklerine komuta edecekti. Yarbay Halim Pertev Bey aynı zamanda Güney Grubu'na bağlı Azerbaycan Türklerinden (milislerden) oluşan 4. Alayın

¹⁰⁰ Görüryılmaz, *a.g.e.*, s.208.

¹⁰¹ Agayev ve Ahmedov, *a.g.e.*, s. 349.

¹⁰² Mehman Süleymanov, *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan*, Herbi Nesriyat, 2016, s.126

komuta ve komutanlığını yapacaktı. Türk Kafkas İslam Ordusu ve 5. Kafkas Piyade Tümeni'nin karargâhı Guzdek'te, 15. Piyade Tümeni'nin karargâhı Binegadi'de olacaktı. Kafkas İslam Ordusu Karargâhı, hazırlanan muharebe planına göre 13-14 Eylül gece yarısı Bakü'ye batı yönünden büyük bir hücum yapılmasına karar verdi. Düşmanı şaşırtmak için bazı önlemler alındı. 3 Eylül'den itibaren uçaklar, Yanardağ ve Binegadi çevresinde toplanan Bakü hükümeti elinde, saldırı gününe kadar her gün keşif uçuşları yaparak Türk askerinin kuzey bölgesine dâhil olmasını gözlemledi. Nuri Paşa'nın verdiği emre göre Kuzey Cephesinde bulunan 15. Piyade Tümeni komutanının emrinde Azerbaycan Türklerinden oluşan 38 alay, 2 süvari alayı ve milis bataryaları bulunuyordu. Geriye kalan tüm askeri kuvvetler 13-14 Eylül gecesi batı cephesine sevk edildi. Bakü cephesinden geçecek olan 5. Kafkas Piyade Tümeni'ne bağlı 9. , 10. , 13. ve 56. piyade alaylarının orduları, bütün gün bölgedeki demiryolu çevresindeki vadilerde düşman keşfiyatından izlerini kaybettirmişlerdi. Cephedeki topçu birliğinin büyük bir kısmı da 5. Kafkas Piyade Tümeni'ne verildi. Bakü cephesinde savaşıma hazır olan Türk Kafkas İslam Ordusu, Anadolu'dan gelen yaklaşık 8 bin Türk askeri ve 7 bin Azerbaycan Türkünden oluşan milis kuvvetleri dayanmıştı. (Türk-Kafkas İslam Ordusu'nun 5 Ağustos'taki yenilgisinin üzerinden tam 39 gün geçti). Kahraman Türk askeri, hücum kararlılığı ve heyecanı nedeniyle uyumadan ileri emrini bekledi. 9. ve 5. Alaylar, Bakü'deki birleşik düşman kuvvetlerinin savunma hattını yarmaya hazır vaziyette bekliyordu.¹⁰³ Nuri Paşa, 13 Eylül günü saat 17.11'de Hacı Hasan köyünün batısındaki müşahide istasyonunda Bakü'ye kesin hücum emri imzaladı. Talimata göre hücumun 14 Eylül gecesi başlaması gerektiğini belirtti.¹⁰⁴

Eylül ayının 13 den 14'e geçen gece Kafkas İslam Ordusu hiç uyumamış düşmandan 5 Ağustos mağlubiyetinin intikamını almayı beklemiştir. 13. Alay, 9. Alayın sağ kanadını, 56. Alayın sol kanadını düşman saldırısından korumak için yedekte bulunan 106. Alay ileri harekâta başlamıştı. Düşmanın birinci müdafaa hattı yarıldı. Kurt Kapısı dağında bulunan düşman oluşumları harekete geçmeye çalışırken, ağır topçu ateşi ile vuruldular, düşmanın bu eylemler başarısızlıkla sonuçlandı. Sallaghana, Salyan kışlasındaki topçu bataryalarına da Türk topçusu tarafından ateş açılarak susturuldu. İleri harekâtını başarıyla sürdüren 56. Alay, düşmanı geri püskürttü. 13 ve 19. Alay ise düşmanın siperlerini tahrip ederek zorlu engelleri aşarak düzenlik araziye çıkmaya muvaffak oldular. İkinci Bakü taarruzunda

¹⁰³ Görüryılmaz, *a.g.e.*, s.209-217

¹⁰⁴ Agayev ve Ahmedov, *a.g.e.*, s.362

olağanüstü bir coşkuyla savaştan 56. Alayın askerleri, düşmanı Bayıl hendevârında ağır bozguna uğrattılar. Bundan sonra düşman ordusu tamamen bozguna uğradıktan sonra dağılmaya başladı.¹⁰⁵

Maştağa Grup'u - Tofig Bey'in grubu Sabunçu istasyonunu ele geçirdi. Bu grup, 100 süvari ve 5 toptan oluşan ve sayısı bilinmeyen piyadeler düşman kuvvetlerine karşı Hövsan'dan geçerek Ahmetli bölgesine doğru ilerledi. 5. Kafkas Piyade Tümeni de kendisine verilen görevi başarıyla tamamlayarak Bakü'nün dış mahallelerine girmeyi başarmıştı. Sokak çatışmalarında can kayıplarını önlemek amacıyla saat 16.00'da eyleme ara verildi. 14 Eylül 1918 akşamı sağdan 5. Kafkas Piyade Tümeni, 13., 9., 56. ve 10. Alaylar geldi. Hristiyan Mezarlığı-Sallaghana-Kırmızı kışla, Beyaz kışla hattında pozisyon almıştı. İkinci Bakü taarruzunun ilk gününde yaşanan kanlı çatışmalarda 56. Alay bir subay ve 16 er kaybetmiş, iki subay ve 74 er de yaralanmıştır. 15. Piyade Tümeni'ne bağlı 38. Alay'dan bir subay şehit olmuş, bir subay ve 116 er yaralanmıştı. 5. Kafkas Piyade Tümeni'ne bağlı 56. Alay'dan 1 subay ve 16 er şehit olmuş, 2 subay ve 47 er yaralanmıştı. Türk Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye ikinci yürüyüşünün karşısında dayanamayan İngiliz Generali Deustervil aynı günde İngiliz birliklerine Bakü'den çıkma emri verdi. Kardeşir'de Ermeni ve Rusların teslim olduğu ilk saatlerde 800 piyade tüfeği ve 6 makineli tüfekle birlikte iki subay ve 80 er teslim oldu. Ancak yine Ermeni ve Ruslar sivil kıyafette sokaklarda saklanarak Mehmetçiğe ateş açmaya başladılar. İkinci Bakü taarruzunda Azerbaycan milislerinin gücü yeterince kullanıldı. Maştağa müfrezesi Kışla istasyonunu savaştan ele geçirdi. Zihni Beyi'n müfrezesi Zığ tepelerine sığınan iki yüz Ermeni Taşnak ve Bolşevik Rus askerine büyük zarar vererek onları geriye yaslandırdı ve şehrin doğu yakasının kontrolünü tamamen ele geçirdi. Bakü sokaklarında saat 15.00'a kadar süren çatışmalarda Ermeni ve Rus birliklerinin direnişi tamamen kırıldı, teslim olmaktan başka çareleri kalmadı. Hacgabul'da bulunan Güney Grubu Komutanı Cemil Cahit (Toydemir), Mevki Komutanı olarak atanmış ve akşam saatlerinde şehre girmişti. Şehirde, düzeni sağlamak için Binbaşı Fehmi Bey komutasındaki 56. Alay'a havale edilerek şehrin doğusundaki Kardeşir ilçesini bir batarya 38. Piyade Alayı tarafından korunmasına karar verildi. Düşmanın Bakü'yü bombalamasını önlemek amacıyla şehrin batısındaki Bayıl tepelerine ve doğusundaki Zığ tepelerine topçu bataryası yerleştirildi.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Görüryılmaz, *a.g.e.*, s. 219-221.

¹⁰⁶ Görüryılmaz, *a.g.e.*, s.223-229

15 Eylül 1918 yılında Bakü işgalden kurtulmuş ve iki gün sonra (17 Eylül 1918 yılında) Hükümet merkezi Bakü'ye taşınmıştır.¹⁰⁷ Hükümetin Bakü'ye taşınması Mübarek Kurban Bayramı'na denk gelmiş ve halk iki bayramı bir arada kutlama sevincini yaşamışlardı. Bu zaman Bakü'nün kurtuluşunda büyük fedakârlık gösteren Halil ve Nuri Paşa ile askerleri bir tezahüratla karşılaşmışlardı. Osmanlı ordusunun Bakü'de olmasında rahatsız olan gruplara, Mehmet Emin Resulzâde, "Sene-i Devriye" adlı makalesinde Osmanlı devletinin Azerbaycan'ı ele geçirmek niyetinin olmadığını sadece Azerbaycan'a yardım eli uzattığını belirtmiştir.¹⁰⁸

16 Kasım Milli Şura beş aylık bir aradan sonra çalışmalarına yeniden başladı. Kışkırtıcı saldırılara rağmen Azerbaycan hükümeti devleti kurmaya devam ediyor ve parlamentonun açılması için hazırlık yapıyordu. Aynı zamanda parlamentonun açılışından önce işlevi Milli Şura tarafından yerine getirilecekti. Parlamentonun çekirdeği eski Milli Şura'nın 44 üyesinden oluşuyordu. Eski milli komiteler aracılığıyla şehir ve ilçelerde 36 milletvekili seçilmiştir. Azerbaycan Parlamentosu, ulusal yapıya göre 120 milletvekilinden oluşmaktaydı. Parlamentoda 80 yer Azerbaycanlılara, 21 yer Ermenilere, 10 yer Ruslara verilecekti. Yahudi, Alman, Gürcü ve Polonyalı toplulukların her biri için bir yer, meslektaşlar Birlik Konseyi ve Petrol Endüstrisi Birliği için 3 yer vardı. Cumhuriyet topraklarında yaşayan tüm halkların ve her iki cinsiyetin vatandaşların oy kullanma hakkı belirlenmiştir. Mehmet Emin Resulzâde'nin kurduğu Hükümet bu zaman Doğu'da kadınlara oy hakkı veren ilk devlet olarak tanınmıştır.¹⁰⁹ Aynı zamanda Kafkas İslam Ordusu birlikleri Bakü'yü üç buçuk ayda düşman işgalinden temizlemeyi başarmışlardı.¹¹⁰

2.2. Aras Türk Cumhuriyeti

28 Mayıs 1918 yılında kurulan¹¹¹ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin faaliyete geçtiği ilk yıllarda, çatışmanın iç ve dış faktörlerle karışması nedeniyle Nahçıvan bölgesine ilgi gösteremedi. Bundan yararlanan ermeni gaspçıları Nahçıvan bölgesine ardı kesilmeyen

¹⁰⁷ Nesip Nesipli, *Azerbaycan Demokratik Respublikası'nın Harici Siyaseti*, Ganun Nesriyat, 2011, s.67.

¹⁰⁸ Altınsoy, a.g.m., s.79-80.

¹⁰⁹ Anar İskenderov, a.g.e., s. 26.

¹¹⁰ Vugar İsmayılbeyle, *Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti (ADR) Dış Politikası ve Ali Merdan Topçubaşı*, Avrasya İncelemeleri Dergisi, İstanbul 2020, s.234.

¹¹¹ Azerbaycan Milli Elimler Akademiyası Gence Bölmesi Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Gence Kuberniyasından Olan Devlet Hadimleri, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin 100 yılına hasr olunmuş, Elm Neşriyatı, Gence- 2018.s. 25.

baskınlar yaparak halka işkence vererek katliamlar yapmaya başladılar.¹¹² Daha sonra Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Nahçıvan bölgesi ve çevresi toprakları Ermeni Taşnakların işgalinden korumak için birkaç önlem almaya başladı.¹¹³

Henüz 1918 yılının Mayıs ayının sonlarında Nahçıvan ve Şerur-Dereleyez kazaları nüfusunun başında Kerim Han Erivanlı, Mehmet Vahib Paşa'nın yanına özel bir heyet göndererek Nahçıvan'a yardım eli uzatmalarını rica etmişlerdi.¹¹⁴ Bu yardım karşılığında 1918 yılının başlarında Osmanlı divizyonları Nahçıvan'a doğru ilerlemiş ve nihayet Osmanlı ordusunun 9. ve 11. divizyonları 4 Haziran 1918 yılında Nahçıvan'a yetişmişler. Nahçıvan'a varır varmaz Türk kumandanlığı ilk başta şehir üzerine Türk bayrağını kaldırarak Nahçıvan'ı kendi himayesi altına aldı. Aynı zamanda Nahçıvan'ı Türkiye'nin bir eyaleti olarak ilan etti. Burada general-gubernator Azerbaycan askeri taburları yaratılmış ve Türk subaylar tarafından yönetilmiştir. Nahçıvan gönüllü ordusunun kuruluşunda 1. Kolordu komutanı Kazım Karabekir büyük çaba sarf etmiştir. Nahçıvan gönüllü birlikleri ile Türk ordusu, Taşnak çetelerini Nahçıvan bölgesinden kovarak çıkarmayı başarmışlardı. Bu zaman Nahçıvan'da yerli inzibati yönetim kurulmuş aynı zamanda da dinç hayat tesis edilmiştir. Bu dönemde hükümet yönetiminde Kamran han ve Rahim han Nahçıvaniski, Cahangirağa Vezirov, Kelbeli han Nahçıvanski ve başkaları hükümet yönetiminde büyük rol oynamışlardı.¹¹⁵

Birinci Dünya Savaşı'nda mağlup olan Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918 Mondros Antlaşması'nın 2. ve 15. maddelerine göre. Osmanlı kuvvetleri Azerbaycan'ı ve tüm Kafkasya'yı terk etmek zorunda kalmış, aynı zamanda savaş öncesi sınırlara alınmış olması gerekirdi.¹¹⁶ 3 Kasım 1918'de Azerbaycan hükümeti adına A.M. Topçubaşov Mondros barış antlaşmasının Azerbaycan'ı ilgilendiren maddelerine itiraz etti. Ermeni ordusu Türklerin bıraktığı bölgeleri işgal etmeye başladı.¹¹⁷ Nuri Paşa Askerlerini Azerbaycan'dan çekerken¹¹⁸ Taşnak çeteleri 1918 yılında Nahçıvan ve Dereleyez kazalarına baskın düzenleyerek katliamlar yapıyorlardı. Aras ve Yaycı Köylerine baskın eden Andranik'in

¹¹² İsmayıl Hacıyev, *Araz-Türk Respublikası*, Tefekkür / №1(10) – 2016, s.47.

¹¹³ İsmayıl Hacıyev, *Araz-Türk Respublikası*, s.47.

¹¹⁴ İsmayıl Hacıyev, *Araz-Türk Respublikası*, s.47.

¹¹⁵ Aydın Hacıyev, a.g.e.,s.36.

¹¹⁶ İsmayıl Hacıyev, *Araz-Türk Respublikası*, s.47.

¹¹⁷ Abdulla Mustafayev, Ermenistanın Soykırım ve Deportasiya Siyasetinde Nahçıvan, ADPU'nun neşriyatı, Bakü 2013,s.67.

¹¹⁸ İsmayıl Hacıyev, *Araz-Türk Respublikası*, s.47.

çetesi buradaki halka karşı katliamlar yapmış daha sonra ise Nahcivan’a doğru ilerlemişlerdi. Kısa bir süre içinde Ordubat dairesinin önemli yerlerini ve Culfa bölgesinin çevresinde bulunan köylerinin bir kısmını Andranik ele geçirdi. Azerbaycan Dış işler Bakanlığı’nın malumatına esasen Ermeniler yazın ilk başlarında Şerur, Dereleyez ve Nahçıvan’da 400 Müslüman köylüyü (yaşlı, genç, çocuk, demeden) katletmişlerdi.¹¹⁹ Daha sonra Nahcivan’ı Azerbaycanlılardan temizleyip Ermenistan’a bağlamaya çalışıyorlardı. Ancak yerel halk buna izin vermemiş aynı zamanda cesurca bölgeyi korumuş ve Ermeni cellatlarına makul bir cevap vermişlerdi.

Azerbaycan topraklarına baskın yapan ermeniler Azerbaycan toprakları hesabına “Büyük Ermenistan devleti” kurmak hayaliyle yaşamaktaydılar.¹²⁰ Bu zaman Kazım Karabekir Paşa Ekim ayının sonunda Rahim hanın köşkünün karşısında toplanarak görüş geçirmişlerdi. Bu görüşte, Cafergulu bey, Rahim han ve birkaç yerli hükümet adamları, ruhaniler aydınlar, şairler (Ali Sabri Kasimov, Mirze Bağır Aliyev, Hüseyin Cavit ve başkaları) bu toplantıda bir araya gelmişlerdi. Bu toplantının asıl amacı Nahçıvan’ı düşman saldırısından korumak aynı zamanda devletçilik statüsünü oluşturmaktı. Bu görüşten derhal sonra halkın görüşünü Kazım Karabekir Paşa, (Erzurum’da) Mustafa Kemal Paşayla görüşmüş ve aynı düşüncede olduklarını beyan etmişlerdi.¹²¹ Daha sonra 1918 yılının Ekim ayında Nahçıvan’da Güney Batı Kafkas Cumhuriyeti’nin yönetimi Nahçıvanlı temsilcilerle birlikde Nahçıvan Aras-Türk Cumhuriyeti kuruldu (Kazım Karabekir Paşanın sayesinde).¹²²

Aras-Türk Cumhuriyeti’nin kurulması haberi halka camilerde, okullarda ve b. şekilde duyuru yapıldı (Hüseyinzadeye göre, bu Cumhuriyet Kars Milli Şurasının onayı ile).¹²³ Aras-Türk Cumhuriyeti’nin kurulma haberini¹²⁴ IX kolordu komutanlığına 9. Kafkas Tümeni Kumandanı Rüştü Bey haber vermiş oldu.

Aras-Türk Cumhuriyetinin yönetimi ;

¹¹⁹ Aydın Hacıyev, *Kars ve Araz-Türk Respublikalarının Tarihinde*, Azərneşr, Bakü-1994.s.34

¹²⁰ İsmayıl Musayev, *Azerbaycan’ın Nahcivan ve Zengezur Bölgelerinde Siyasi Vaziyet ve Harici Devletlerin Siyaseti (1917-1921)*, Bakü-1998, s.73.

¹²¹ Latif Hüseyinzade, Çvr; Vefalı Bilaloğlu, *Araz Şahittir, Türk Ordu Generalı Kazım Karabekir Paşa Nahçıvan’da 1918-1920*, Nurlan yayınevi, Bakü-2001, s.49

¹²² İbrahim Ethem Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara-2001, s. 96.

¹²³ Hüseyinzade, Çvr; Bilaloğlu, a.g.e., s.49-50

¹²⁴ Senan Kazımov, *Kafkas İslam Ordusunun Azerbaycan’daki Faaliyetleri ve Aras Türk Cumhuriyeti*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Konya – 2019,s.

- Emir Bey Zimanbeyzade, Hükümet başkanı
- Mirza Hüseyin Mirzahasanazade ve Müfti Hoca Ekid Efendi, Şeyhülislam
- Hasan Ağa Şafizade, Dış İşleri Bakanı
- Bağır Bey Rızazade, Mülkiye Nazırı
- Cihangiroğlu İbrahim Bey, Harbiye Nazırı
- General Ali Eşref Bey, Fahri Üye Aşiretler Reisi
- Mehmet Beyzade, Adliye Nazırı
- Kamber Ali Bey Beneniyari, Maliye Nazırı tayin edilmiştir.¹²⁵

Aras-Türk Cumhuriyeti hükümetinin temel görevleri bölgenin güvenliğini Ermeni akınlarından ve işgalinden korumak aynı zamanda silahlı gruplar oluşturmak ve onların faaliyetlerini sağlamaktır. Hükümetin ilk toplantılarından birinde şu önemli kararlar alındı:

1. Zorunlu seferberlik;
2. Askerleri taburlara ayırıp kervansaraylara yerleştirmek;
3. Hükümet Askerlerin ambarlarındaki buğdaydan beslenmesi için 14 bin Pud verilmesini sağlamak;
4. Devlet tarafından yeni askerlere kıyafet ve gerekli eşyaların sağlanması;
5. Askere gitmeyenlerden silahları toplayıp silahsız askerlere dağıtmak;
6. 20-35 yaş arası tüm erkekleri askere çağırmak.

Cumhuriyet topraklarında milis ofisleri ve saha birimleri kurulmuş ve gönüllü halk grup taburları da kurulmaya başlamıştı. Kısa sürede silahlı kuvvetler oluşturmaya başlandı. 500 kişilik bir süvari alayı Harbiye Nazırı İbrahim Bey Cihangiroğlu'nun desteğiyle oluşturuldu. Gönüllü halk grupları yaklaşık 20 taburdan oluşuyordu. Nahçıvan'da 4. tabur, Şerur-Dereleyez'de 3 tabur, geri kalanı da Zengezur'da, Vedibasır ve Gamerlı'de bulunuyordu. Her taburdaki asker sayı 250 ile 500 arasında değişiyordu.¹²⁶

¹²⁵ Atnur, a.g.e., s. 97-98.

¹²⁶ İsmayıl Hacıyev, *Araz- Türk Cumhuriyeti*, s.52-53.

Bakanlar Kurulu Başkanı Emir Bey bölge halkı arasında ve siyasi çevrelerde çok yetenekli bir yurtseverliği ile seçiliyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun Aras-Türk Cumhuriyeti'nin kalıcı bir parçası askeri danışman Halil Bey, Kelbalı Han, Cafergulu Han, Abbasgulu Han ve diğerleri de cumhuriyetin faaliyetlerine katkıda bulunanlar içerisinde yer almaktaydılar.¹²⁷ Aras-Türk Cumhuriyeti'nde idari organları, Parlamento oluşturmuş ancak parlamentonun faaliyetlerini genişletememişlerdi.¹²⁸ Parlamento'nun tesis edilmesi Azerbaycan'ın onayına uygun olarak kanununda yer alan Azerbaycan Parlamentosu, Nahçıvan, Şerur ve Ordubat'dan üç milletvekilinin adaylığı ileri sürülmüştü. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosu'nun açılışına Aras-Türk Cumhuriyeti'nin resmi temsilcisi Paşa Aliyev de katılmıştı.¹²⁹

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Aras-Türk Cumhuriyeti ve 1918 Güney Batı Kafkasya Demokratik Cumhuriyeti ile etkileşim Aralık ayında duyuruldu. En başından beri hükümet ve parlamento düzeyinde ilişkiler kurulmaya başlayan ADR ile ilişkiler özellikle dostane idi.¹³⁰

Ermeniler, Aras-Türk sahasında bulunan Nahçıvan'a saldırı yaparak burada 1204 müslümanı katletmişlerdi. Ünlü Aşirete mensup kadınları Vedibasarda ele geçirip harman yerine toplayarak katletmişlerdi. Kırk kadın ve çocuğu bir arada yakarak öldürmüş ve Seyit Hasan'ın aliesine işgence vererek tecavüz etmişlerdi. Bu işgencelerden kaçan müslüman ahali soğukda yaşamağa maruz kalmıştı. Vedi ve Sederek civarına yapılan saldırılar sonucunda ileri gelen adamlardan Bedri Bey, Alizade Demir Bey ve Fetih Bedirzade de şehit edilmişti. Daha sonra Aras Nehri'nin sağ cinahından 500-600 müslüman ahali Beyazıt'a doğru geçmişlerdi. Ermeni saldırısı sonucunda (Aras Nehrinin sol sahilinde), Aras Türk Hükmeti'nin toprakları bir bir elden çıkmıştı. Bu zaman Nahçıvan üzerine bir kısım Ermeni kuvvetleri Uluhanlı-Kamerli üzerinden Nahçıvan'a doğru saldırı yapmıştı. Aynı zamanda 8. Piyade Alayı bin kişilik Ermeni ise Sürmeli bölgesine saldırı düzenlemişlerdi. Ermeni saldırısı yüzünden Iğdır Kasabasında çok zor günler yaşamaktaydı. Ermeni saldırısı sonucunda Dehne ve Şerur'un müslüman ahalisi İran'a akın etmekteydi. Aras Nehri

¹²⁷ İsmayıl Hacıyev, *Araz-Türk Respublikası*, s.51.

¹²⁸ Aydın Hacıyev, *a.g.e.*, s.37-38.

¹²⁹ İsmayıl Hacıyev, *Araz-Türk Respublikası*, s.51.

¹³⁰ Aydın Hacıyev, *a.g.e.*, s.39.

üzerinden İran'a geçmek isteyen müslüman ahali Aras Nehri'nin sularında boğularak hayatlarını kaybetmişlerdi.¹³¹

İşgalci siyasetinden vazgeçmeyen Ermenistan'ın Savunma Bakanı Hakvediyen 1919 yılı Ocak ayının ilk haftalarında tekrar Şerur'a saldırı yapmak için emir imzalamış ancak hedeflerine ulaşamamışlardı. Bu saldırıda da silahsız halkı öldürerek korku yaratmaya çalışsalar da bunu başaramamışlardı.¹³²

1919 yılının Mart ayının ilk başlarında Aras-Türk Cumhuriyeti'nin Askeri Reisi Behrem Han Nahçıvanski¹³³ ve bir grup temsilciler Muharrem Aliyev, Memmedbağır Rzayev, Alieşref Kazımov, Aziz Han Nahçıvanski, Eset Manafov ve Hüseyin Cavit Azerbaycan Hükümetiyle sık ilişkiler kurmak için Bakü'ye gönderildiler.¹³⁴

Azerbaycan Hükümeti'nden yardım isteyen Aras Türk Cumhuriyeti aynı zamanda Nahçıvan'ı Azerbaycan'ın ayrılmaz bir bölgesi olduğunu defalarca belirtmiş ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin, Aras-Türk Cumhuriyeti'ne yardımda bulunmasını istemişti, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Aras-Türk Cumhuriyeti'nin yardım talebini kabul etsede, maalesef gereken yardım gösterilememiştir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nden olan heyet, Paşa Bayramov, Yusuf Bey Gazıyev, Nahçıvan ve Ordubat şehrine bir milyon manat yardım göstermek için yola çıkmış ancak Tiflis'te birtakım sebepler yüzünden gecikmişlerdi. Bu yüzden para Nahçıvan'a ulaşamamıştır.¹³⁵

Aras-Türk Cumhuriyeti ile Nahçıvan'da Cafergulu Han taraftarları arasında soğuk bir ilişki vardı. Ancak Azerbaycan Halk Cumhuriyeti bu Soğuk ilişkiyi düzene salmış oldu. M. Mirbağırov Aras-Türk Cumhuriyeti'ne geldiği zaman (23 Şubat 1919 yılında) Cumhuriyetin görevleri ile yakından ilgilenmiş ve bununla bağlı Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Nazırlar Şurasına belirtmiştir;

- Nahçıvan, işgalci Ermenistan devletine karşı mücadele edecek güce sahip olduğunu belirtilerek buraya güçlü ve katiyetli bir komutan (Azerbaycanlı) atanmasını zaruri olmasının belirtti.
- Bölgedeki Askeri Bakanlığa bir temsilci tayin edilmeli,

¹³¹ Atnur, *a.g.e.*, s.124-125.

¹³² Nazım Kahramanov, *Aras-Türk Hükümetinin Kuruluşu*, İrs Tarih Bilinci, 2(10), Yaz 2014, s.37.

¹³³ İsmayıl Hacıyev, *Araz-Türk Respublikası*, s.54-55.

¹³⁴ İsmayıl Hacıyev, *Araz- Türk Cumhuriyeti*, s.83.

¹³⁵ İsmayıl Hacıyev, *Araz-Türk Respublikası*, s.54

- Baş memurluk görevlerine (sivil ve mahkeme) Azerbaycanlı memurların tayin edilmesinin kesinliğinden bahsedilmiş,
- Daha önce bölgeye gönderilen askeri komutanların az olmasından bahsetmiş, burada yerel askeri işin organize edilmesi için komutanların Albay olmasının kesinliğini ve bir grup subayın gelmesini de belirtmişti.

Azerbaycan Hükümeti M.Mirağirov'un belirttiklerini dikkate alarak Nahçıvanda ciddi önlemler almaya başladı. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ekonomi sıkıntılar yaşamasına bakmayarak Nahçıvan'a yardım etmek için elinden geleni yapmaya çalışıyordu. 1919 yılının bütçe projesinde Bakü-Culfa demiryolunun inşasında para ayırması büyük önem taşıyordu. Bu zaman Nahçıvan'ın İngilizler tarafından ele geçirmesi bölgede durumu dahada zorlaştırmıştı. Dereleyez Kamerli ve Uluhanlı bölgesine yapılmış Ermeni saldırısı sonucunda, Dereleyez'de 74, Vedibasas'da 18, Şerur'da 7, Kamerli'de 48 köy yakılmış ve buradaki halk çok zor günler geçirmiş ve kendi yurtlarından kovulmuşlardı.¹³⁶

Behrem Han Nahçıvanski'nin Azerbaycan Halk Cumhuriyeti yöneticileriyle görüşmelerinden sonra ilişkiler daha da canlanmıştır. Buzaman Azerbaycan hükümeti, Nahçıvan'a 10 subay kadrosu göndermiş ve bu subaylar Aras-Türk Cumhuriyeti'nin Askeri Birliklerinde eğitim almışlardı. İstihbarat çalışmalarının organizasyonuna ve sınır hatlarının güçlendirilmesinde önemli rol oynadı. Azerbaycan hükümeti, T.Makinski, Ganizade ve R. İbrahimov'u Nahçıvan, Sürmeli, Şerur, Vedibasas'a temsilci olarak gönderdi. Bu temsilcilerin görevi ermeni tecavüzünden zarar görmüş halka yardım etmek ve bölgeni ermeni tecavüzünden korumaktı.¹³⁷

Aras-Türk Cumhuriyeti kısa süre sonra zayıflamaya başlamıştı. Aras-Türk Cumhuriyeti' nin zayıflamasına sebep olan en önemli faktörlerden birisi hükümet temsilcilerinin görevlerinden ayrılması olmuştur. Kamerliye Ermeniler baskın yapmadan önce burada Emir Bey, Bağırbeş ve İbrahim Bey'den başka kimse kalmamıştı. Daha sonara İbrahim Bey'de Nahçıvanı terk etmişti (İbrahim Bey Cahangiroğlunun gitmesiyle Aras-Türk Cumhuriyeti en büyük desteklerinden birini yitirmiş oldu). Aras-Türk Cumhuriyeti'nde rehber olarak yalnız Emir Beyden başka kimse kalmamış ve bu sebeple Aras-Türk Cumhuriyeti parçalanmıştı. Kısa ömür süren Aras-Türk Cumhuriyeti Şerur, Nahçıvan ve

¹³⁶ Atnur, *a.g.e.*,s.125-126.

¹³⁷ İsmayıl Hacıyev, Aras-Türk Respublikası, s.55.

Ordubad bölgelerindeki halkı düşmana karşı mücadelede birleştirmiş aynı zamanda bölgenin kaderinde önemli bir rol oynayarak Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin toprak bütünlüğünü korumayı başarmıştı. Aras-Türk Cumhuriyeti döneminde elde edilen başarılar, sadece o dönem için değil, bir bütün olarak bölgenin kaderi, bugünü ve geleceği açısından da büyük önem taşımaktaydı.¹³⁸

2.3. Azerbaycan Hükümetinin Dış Politikası, Paris Barış Konferansı

Rusya İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra Müslüman Doğu'da ortaya çıkan ilk Avrupa tarzı kurulan¹³⁹ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin (28 Mayıs 1918 yılında)¹⁴⁰ varlığı ve gelecekteki kaderi, yalnızca halkın tarihsel tercihiyle ilgili değildi. O dönemde iş daha çok büyük güçlerin plan ve niyetlerine, yenedünya haritasını çizen siyasetçilerin iradesine bağlıydı.¹⁴¹ 1918-1920 yıllarında Azerbaycan Temsilcilerinin dış politikasının temel hedefi Azerbaycan'ın bağımsızlığının gerçekleşmesiydi. Azerbaycan'ın bağımsızlığının komşu ülkeler tarafından tanınması, bağımsızlığın geri dönülmezliğini sağlamak için yeterli değildi. O dönemde Azerbaycan'ın bağımsızlığını dünyanın en büyük devletleri tarafından tanınmasının, eski Metropolün (beyaz ve kırmızı Rusya) iddiaları ve doğrudan saldırganlığı karşısında önemli bir rol oynayabileceğine inanılıyordu. Dış politikanın ana çizgisini oluşturan bu görevin uygulanmasında, Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması ve korunması konusunda Batılı ülkelerin himayesinin sağlanması çalışmalarında ülkenin en nüfuzlu kişileri yer almış ve bu alana ilk önce yer verilmiştir¹⁴²

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin karşısında duran ikinci en önemli meselelerden birisi ülkeni dış Baskılardan korumak ve ülke sınırlarını güvende saklamaktı. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin istiklal Beyannamesi'nde Güney Kafkasya'nın Doğu ve Güneyi yer almaktaydı (Burada daha çok Azerbaycan Türklerinin yaşadıkları yerler belirtilmişti). ADR'nin dış politikasında ikinci meselelerinin yer aldığı en önemli konu bölgede güvenliği tesis etmek ve sınırları korumak idi. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin karşısında duran üçüncü önemli mesele kendisine sadık ve güçlü müttefik bulmaktı. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Dış Politikası'ndaki üçüncü meselede Azerbaycan Kendine iyi bir müttefik

¹³⁸ İsmayıl Hacıyev, Araz- Türk Cumhuriyeti, s.85

¹³⁹ Vilayet Guliyev, "Azerbaycan Paris Sülh Konferansında(1918-1920)", Ozan Yayınevi, Bakü-2008,s.3

¹⁴⁰ Rameş Rzayev, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Teşekkül Aşamaları", Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/ Yıl/Vol 5, Sayı/No. 2, Güz/Fall 2020 s.904.

¹⁴¹ Vilayet Guliyev, a.g.e.,s.3

¹⁴² Nesipli, a.g.e., s.220

bulmakla kendi bağımsızlığını tanıtmakla birlikte varlığını da korumuş ola bilirdi. Bu zaman ADR ilk başta Osmanlı, Gürcistan, Kuzey Kafkasya Dağlılar Cumhuriyeti daha sonra ise İran'la ekonomik ticari askeri siyasi ve diplomatik işbirliği kurmak için bir takım adımlar atmıştı.¹⁴³

Yeni kurulan devletin gücü ve dayanıklılığı, başarılı bir dış politikanın yürütülmesine bağlıydı. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin dış politikasının ana hedefleri, görevleri ve ilkeleri, dönemin önemli tarihinde ("Bağımsızlık Bildirgesi") ve birçok diplomatik belgede ifade edilmiştir. Azerbaycan devletinin faaliyetlerine ilişkin program belgesi olarak da değerlendirilen "Bağımsızlık Bildirgesi", hükümetin dış politikasında bir hareket noktası ve destek olarak değerlendiriliyordu. Bağımsızlık Bildirgesinin 3. maddesinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin tüm uluslarla ve özellikle komşu ulus ve devletlerle iyi ilişkiler kurma çabaları yer alıyordu. 4. ve 5. paragraflarda AHC'nin dini-milli, cinsel ve b. farklılıkları beklemeden, sınırları içindeki tüm vatandaşların medeni ve siyasi haklarını garanti eder ve tüm ulusların özgür gelişimi için geniş alan sağlayacaktı. AHC'nin dış politikasının ana amaç ve görevlerini, öncü yönlerini aşağıdaki şekilde ifade etmek daha doğru olur.

- Batının büyük güçleri (ABD, İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya) ve Rusya başta olmak üzere tüm ulus ve devletlerle, ayrıca tarihi komşularıyla (Türkiye, İran) ve Kafkasya'da ortaya çıkan yeni cumhuriyetlerle (Gürcistan, Dağlılar ve b.) normal ilişkiler kurmak;
- Ermenilerin asılsız toprak iddialarının ve askeri saldırılarının durdurulmalı, ülkemizin toprak bütünlüğünün sağlanması vb.

AHC'nin dış politika faaliyetlerinde tutarlı bir şekilde yönlendirdiği ana ilkeler arasında, egemenlikten bağımsız devlet çizgisinin geri döndürülemezliği, diğer devletlerle karşılıklı ilişkilerde birbirlerinin egemenliğine ve toprak bütünlüğüne koşulsuz saygı gösterilmesi, uluslararası yaşamın ve uluslararası hukukun tüm normlarına koşulsuz uyulması. Bağımsız devlet çizgisinin ilan edilmesi ve başarılı dış politika faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi, ilgili yapıların vakit kaybetmeden oluşturulmasını gerektiriyordu. Bütün bunlardan dolayı öncelikle AKP hükümetinin ilk kabinesinde Dışişleri Bakanlığı'nın yer alması konusunda mutabakata varıldı.¹⁴⁴

¹⁴³ Vugar İsmayılbeyle, a.g.m., s.232.

¹⁴⁴ İsmayıl Musa, *Azerbaycan'ın Harici Siyaseti*, Derslik (üç hissede), Bakü-2011, s.34-35.

Birinci Dünya Savaşı Kasım 1918’de sona ermiş olsa da sonuçlarının gerçekleşmesi uzun zaman aldı. Muzaffer güçle, savaş sonrası dünyanın önemli sorunlarını çözmek için Paris’te uluslararası bir barış konferansı toplamaya karar verdiler. Azerbaycan Parlamentosu, Paris Barış Konferansı’na katılmak üzere tam yetkiye ve geniş haklara sahip bir heyetin gönderilmesi kararını kabul etti. Azerbaycan heyetinin Paris Barış Konferansı’na katılmasındaki temel hedefi, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin dünya ülkeleri tarafından tanınmasını sağlamaktı.¹⁴⁵

Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin dış politikasının temelini aşağıdaki gibi belirtmek daha doğru olur.

1. Azerbaycan hükümeti bağımsızlığını ve varlığını De facto jure seviyesinde tanınması için elinden geleni yapıyor olması;
2. İlk başta sınırlarının korunması ve genel güvenliğinin temin edilmesi;
3. Büyük güçler arasında kendine iyi bir Müttefik araması;
4. İlk başta komşular ve diğer devletlerle iyi geçinme ve siyasi, ekonomik, ticari işbirliğini tesis etmek;
5. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’ni tüm varlığı süresince gündemde duran meselelerden birisi, Kafkasya’da konfederasyon fikrini geliştirmek olmuştur.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin karşısında duran bu meselelerden en önemlisi Azerbaycan’ı Dünya devletleri tarafından De fakto seviyesinde tanıtmasıydı.¹⁴⁶

Paris Barış Konferansı’nda Azerbaycan Cumhuriyeti’ni temsil eden heyet, ülkenin tanınmış sosyal ve siyasi şahsiyetleri ve seçkin aydınlarından oluşmakta olup, faaliyetleri ve biyografileri ile Azerbaycan’ın bağımsızlığı fikrine derinden bağlı olduklarını defalarca kanıtlamışlardır. (Ulusal bağımsızlık için savaştıklarını söylüyorlar). Bu zaman Azerbaycan Parlamentosu’nun başkanı Ali Merdan Bey Topçubaşov bu heyetin başkanı olarak tayin edildi.¹⁴⁷ Bu Heyete;

- Nümayende Heyetinin başkanı; Ali Merdan Bey Topçubaşov,
- Başkan yardımcısı Mehmet Hasan Hacinski,
- Heyet üyesi; Akberağa Şeyhülislamov,

¹⁴⁵ Anar İskenderov, *a.g.m.*, s.28.

¹⁴⁶ İsmayılbeyli, *a.g.m.*, s.231

¹⁴⁷ Vilayet Guliyev, “*Azerbaycan Paris Sülh Konfransında*” (1918-1920), s.8.

- Heyet üyesi; Ahmet Bey Ağaoğlu,
- Heyet danışmanı; Ceyhun Bey Hacıbeyli,
- Heyet danışmanı; Muhammed Muharremov ve b.

• Heyetin teknik elemanı aynı zamanda tercümanı; Ali Bey Hüseyinzade bu önemli göreve atanmış oldular.¹⁴⁸

5 Ocak 1919'da verilen talimatta temsilcilerimiz Azerbaycan'ın tam bağımsızlığına kavuşması için her türlü önlemi alır ve her fırsatı değerlendirmeye çalışıyorlardı, siyasi durum nedeniyle bu mümkün değilse bile böyle bir durumda, gelecekte vicdanlarının ve akıllarının takdiriyle Azerbaycan halkının çıkarları doğrultusunda çalışma görevini üstlendiler. İstanbul'a sefer eden Azerbaycan heyetinin başına geçici olarak Mehmet Hasan Cafergulu oğlu Hacinski bu görevi üstelendi (Heyet İstanbul'a vardığı zaman görev tekrardan Topçubaşov'a verilecekti). Bu zaman Azerbaycan Heyeti Ali Merdan Bey Topçubaşov'la 20 Ocak 1919'da İstanbul'a gelerek birleşmişlerdi. Topçubaşov Azerbaycan'ın farklı sosyal sınıflarının ve siyasi güçlerinin temsilcileri farklı köken ve görüşlere sahip bu kişiler bir araya gelerek ortak çabalarla ülkelerinin devlet bağımsızlığını korumaya kararlıydılar.¹⁴⁹

Heyete geniş yetkiler verilmişti, bu yetkiyi verme sebebi hükümetin onların yaratıcı ve siyasi potansiyeline olan güveniydi. Ayrıca her bir heyet katılımcısı adından 7 Ocak 1919'da Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu Başkanı F. Hoyski tarafından imzalanan bir vekâletname verilmişti. Fransızcadaki bu vekâletname, o kişinin barış konferansı çalışmalarına kişisel olarak katılma hakkını doğrulamaktaydı.¹⁵⁰

İstanbul'a varan temsilciler gecikmeksizin kesinlikle organizasyon ve liderlik açısından yüksek organın yapısında siyasi ve milli işler daireleri, ekonomi ve ticaret, halkla ilişkiler ve enformasyon daireleri oluşturulmuş, üyeler aktif olarak görev yapmışlardır.¹⁵¹ Azerbaycan temsilcileri Paris'e vize almakta ciddi zorluklarla karşılaştı.¹⁵² Ancak Azerbaycan temsilcileri bu aksamalara bakmayarak hiçbir zaman Paris konferansına katılmaktan vaz geçmemişlerdi. Azerbaycan temsilcileri (Ali Merdan Bey Topçubaşov)

¹⁴⁸ Niyazi Gafarov, "Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Nümayende Heyeti'nin Çalışmaları", Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, C: IV/S: XI/Mayıs /MMXVII, s.11-12.

¹⁴⁹ Azerbaycan'ın Paris Sulh Konferansındaki Elçileri, Bakü-2010, s.27-29.

¹⁵⁰ Azerbaycan'ın Paris Sulh Konferansındaki Elçileri, s.29.

¹⁵¹ Vilayet Guliyev, "Azerbaycan Nümayende Heyeti Paris Sulh Konferansında", s. 12.

¹⁵² Cemil. Hasanov, XX Esr Azerbaycan Tarihi, (Ali Mektepler İçin Derslik) <<Tehsil>>, C.2, Bakü-2009, s.203

yorulmadan İngiliz ve Fransız temsilcileriyle görüşüp konuşmalar yapmışlardı. Bu görüşlerde İngiliz ve Fransız Askeri Komutanlığı'ndan onay alındıktan sonra Azerbaycan temsilcilerinin Paris'e gitmesine her hangi bir engel kalmayacaktı. Ancak Azerbaycan Temsilcilerinin Paris'e gitmelerine bir numaralı engel Fransa hükümetiydi (A.Raveyski; bunun asıl sebebi ise Musavatçıların daha fazla İngiliz tarafa yönelmesiydi).¹⁵³ Heyet, İstanbul'da üç ay bekledikten sonra¹⁵⁴ 14 Şubat 1919 yılında Fransız temsilcileri, Azerbaycan temsilcilerinden yalnız iki kişi gelmelerini Ali Merdan Bey Topçubaş'a bildirdiler. Kısa süre sonra C. Hacıbeyli'ni, M. Muharremov'u ve M. Hacıniski'ni gönderme teklifini verdiler. Ancak Fransa Ali Komiseri Dış İşler Bakanlığı'ndan hiç kimse Paris'e gitmek için izin verilmediğini açıklamışlardı.¹⁵⁵ Nihayet 22 Nisan 1919'da heyetin tüm üyeleri (Ağaoğlu dışında) Paris yolculuğuna çıktılar. Temsilciler Mayıs'ın ortalarında Paris'e Varmışlardı (kendilerinden asılı olmayarak bir takım sorunlar nedeniyle gecikmişlerdi). Paris Konferansı'nda İtilaf 'ın tek, bölünmez bir Rusya fikrine karşı tutumu kısa sürede ortaya çıktı. Mayıs ayında Paris Barış Konferansı'nın Kolçak hükümetini eski Rusya'nın tüm topraklarında tek otorite olarak tanıma kararı alacağını bildirdi. Bu mesaj yeni devletlerin temsilcilerini harekete geçirdi, konferansın liderlerine bir birinin ardınca mektuplar gönderildi. Azerbaycan Temsilcisinin Başkanı tarafından gönderilen mektupta, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşu, akan kanlar ve devam eden devlet inşası hakkında bilgi veriliyordu. Azerbaycanlıların pek çok insani ve maddi kaynağın feda edilmesiyle bağımsızlığını ilan eden, Azerbaycan topraklarındaki Azerbaycan hükümeti, neredeyse yüz yıldır olduğu gibi, başka herhangi bir hükümetin mana açısından, hukuk açısından, bakış açısından başka devletin yetkisi altına girmesi ona yabancı olacağını söyledi.¹⁵⁶

Nihayet, ABD Başkanı V. Wilson'un girişimiyle Versal konferansının Dörtlü Konseyi toplantısında Azerbaycan meselesi ilk kez görüşüldü. Azerbaycan temsilcileri Paris'e vardıktan sonra Mayıs ayı boyunca Polonya, Gürcistan, Dağlılar Cumhuriyeti, Ermenistan ve İran temsilcileriyle görüşmelerde bulundu. 23 Mayıs'ta Versal'daki İngiliz heyeti üyesi L. Mallet A. Topçubaşov'u kabul etti. Görüşmelerde siyasi, askeri ve ekonomik duruma ilişkin görüş alışverişinde bulunuldu. Azerbaycan'ın Bağımsızlığını ilan etmesinin birinci

¹⁵³ *Azerbaycan'ın Paris Sulh Konferansındaki Elçileri*, s.36.

¹⁵⁴ Cemil. Hasanov, a.g.e., s.203.

¹⁵⁵ *Azerbaycan'ın Paris Sulh Konferansındaki Elçileri*, s.37.

¹⁵⁶ Nesip Nesipzade, *Azerbaycan'ın Harici Siyaseti (1918-1920)*, Ay-Uduz Neşriyatı, Bakü-1996,s.153.

yıl dönümünde¹⁵⁷ 28 Mayıs'ta günün ilk yarısında Versal'da bulunan Amerikalı diplomat G. Morgentau, ikinci yarısında ise Başkan V. Wilson Azerbaycan temsilcilerini kabul etti.¹⁵⁸ Azerbaycan temsilcileri Wilson'a bir memorandum sundular (Wilson'a sunulan memorandum, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluş tarihi ve onun özgürlük yolunda bir yılda yaptığı fedakârlıklar ele alınmıştı). Azerbaycan'ın iki büyük şehri ve 500 köyü Ermeniler tarafından yakılıp yıkılmış ve 100.000'den-150.000'e kadar Müslüman katledilmişti.¹⁵⁹

Toplantı sırasında A. Topçubaşov, Azerbaycan'ın Kolçak'ı, Denikin'i ya da eski Rus İmparatorluğu sınırları içinde yeniden iktidara gelme niyetinde olan hiç kimseyi tanımayacağını belirtti. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin memorandumu V. Wilson'a sunuldu. Azerbaycanlı diplomatları Başkan V. Wilson tarafından kabulü, cumhuriyetin uluslararası durumunu olumlu yönde etkileyen önemli bir siyasi olaydı. Bu toplantı Avrupalı siyasi çevrelerin ve basın dikkatini Azerbaycan'a çeken başarılı bir diplomatik adımdı. Azerbaycan'ın himaye ilkesine yönelmesi büyük ölçüde dış tehditle ilgiliydi. Özellikle eski ve yeni Rusya'nın Azerbaycan'a yönelik şekil olarak farklı ama özünde aynı olan tutumu, büyük güçler karşısında hami aramayı tarihi bir zorunluluk haline getirmiştir. (Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra uluslararası siyasi durum kökten değiştiğinden, bu himayeci devlet Fransa, İngiltere, ABD ve İtalya'dan biri olabilirdi).¹⁶⁰ Cumhurbaşkanı Wilson, Azerbaycan heyetinin kabulünde umut verici hiçbir şey söylemedi. Barış konferansının dünyayı küçük devletlere bölme niyetinde olmadığını vurguladıktan sonra Azerbaycan temsilcilerine bir federasyon (konfederasyon) fikrini savunmalarını tavsiye ederek, büyük güçlerden birinin bu konfederasyon üzerindeki vesayetinin bir hak olduğunu söyledi. Milletler Cemiyeti'nin yetkisiyle gerçek bir çıkış yolu, Azerbaycan meselesi Rusya meselesinden önce çözülemez sözleri kullanıldı¹⁶¹

1919 yılının sonlarında uluslararası durumdaki değişiklik Azerbaycan'ın siyasi durumunda da aynı değişiklikleri yarattı. Kızıl Ordu'nun ilk ciddi askeri başarılarından sonra İtilaf Devletleri'nin Kolçak, Denikin ve diğer çarlık generallerine kapsamlı yardım politikası yerini Sovyet Rusya ile ortak bir zemin bulma eğilimine bıraktı. İtilaf devletleri daha önce

¹⁵⁷ Nesipzade, *a.g.e.*,s.156.

¹⁵⁸ Cemil Hasanov, *a.g.e.*, s.203.

¹⁵⁹ Nesipzade, *a.g.e.*,s.156.

¹⁶⁰ Cemil Hasanov, *a.g.e.*, s.203.

¹⁶¹ Nesipzade, *a.g.e.*,s.156.

büyük, birleşik bir Rusya'nın yeniden kurulmasını umut etseler de, beyaz generallerin kaçınılmaz başarısızlığını gördüler, askeri ve siyasi yardımlarını yavaş yavaş azalttılar ve ardından tamamen kestiler. Kasım ayından itibaren Sovyet Rusya'nın önerdiği uzlaşma şartları Avrupa basınında tartışılmaya başlandı¹⁶²

Nihayet 11 Ocak 1920'de İtilaf Yüksek Konseyi,¹⁶³ Lord Curzon'un önerisi üzerine oybirliğiyle Azerbaycan ve Gürcistan'ın bağımsızlığının fiilen tanınmasına ilişkin bir karar kabul etti. (Topçubaşov başkanlığındaki Azerbaycan heyetinin çabaları boşa gitmedi) Azerbaycan halkı, yarattığı demokratik devletle bağımsız yaşamayı hak ettiğini kanıtladı. Bağımsızlığının tanınmasından 3 gün sonra, Azerbaycan bu tarihi haberi kutluyordu. 14 Ocak'ta Azerbaycan Parlamentosu'nun Meclis toplantısına katılan parlamento üyeleri ve yabancı ülkelerin diplomatik temsilcileri, bağımsızlık yolunda şehit düşen Osmanlı askerlerini hürmetle andı. 19 Ocak'ta Paris Konferansı Yüksek Konseyi toplantısına Azerbaycan ve Gürcistan'ın resmi temsilcileri davet edildi. Toplantıda ele alınan konuların çoğu Güney Kafkasya'nın savunmasıyla ilgiliydi. İtilaf Devletleri, Güney Kafkasya'nın yeni devletlerini tanıyarak onları dış saldırılardan korumayı taahhüt etmekte olup, yeni kurulan devletlerin resmi temsilcilerinin askeri alandaki ihtiyaçlarını bildirmeleri öneriliyordu (Ali Merdan Bey Topçubaşov bu toplantının sonuçları hakkında Azerbaycan hükümetine bilgi verdi). Kısa süre sonra Azerbaycan Hükümeti'nin Dışişleri Bakanı tarafından imzalanan resmi memorandum konferansın Yüksek Konseyi'ne sunuldu. Memorandumda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığının tanınması büyük tarihi önem taşıyordu. Azerbaycan'ın çok yakında Kuzey'den gelecek tehditle karşı karşıya kalma ihtimali, ona çeşitli alanlarda ciddi yardım sağlanması teklifi sunuldu. Azerbaycan'ın bağımsızlığının korunması konusunda askeri yardıma büyük ihtiyaç duyduğu gösterilmiş ve Azerbaycan hükümetine kapsamlı askeri yardım sağlanması talep edilmiştir. Geleneksel ekonomik ilişkilerin bozulmasının ardından ülkede ortaya çıkan ekonomik ve mali krizin ortadan kaldırılması amacıyla Avrupa ve Amerika'nın Azerbaycan'a 40-50 milyon manat altın vermesi isteniyordu. Daha sonra kuraklık ve ekmek kıtlığı tehlikesi nedeniyle açlık çeken Gürcistan'a büyük miktarda tahıl yardımı yapan Azerbaycan'ın kendisinde ortaya çıkan kıtlık nedeniyle Azerbaycan'a 1,5-2 milyon put buğday, 1 milyon put şeker, tarım aletleri temin edilmesi için tarımın yanı sıra

¹⁶² Nesipzade, *a.g.e.*, s.160.

¹⁶³ Nazım Mustafa, "Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin Parlak Sahifeleri", Halk Gazetesi. - 2021.- 28 Mayıs. - № 109. s. 9.

hafif sanayi ürünleri ve ilaç da talep edildi. Bütün bunların ve demiryolu endüstrisinin restorasyonu için gerekli olan 100 lokomotif, 2.000 su deposu ve 500 vagonun yerine, Azerbaycan hükümeti Bakü’de depolanan petrol (200 milyon put), beyaz mazot (20 milyon put), ayrıca pamuk, yün ipek, gön-deri ve diğer mahsullerle ödemeyi üstlendi. Memorandumun son (IV) maddesi Batum meselesine ayrılmıştı. Gürcistan ile Ermenistan arasında keskin bir anlaşmazlığın konusu olan Batum ve çevresinin siyasi statüsünün belirlenmesinde kendisini tarafsız gören Azerbaycan hükümeti, bununla birlikte Batum limanının Azerbaycan için gerçek önemini de dikkate alarak, kullanımına ilişkin uluslararası garantiler verilmesi konusunu ileri sundu.¹⁶⁴

Paris Barış Konferansı sadece Azerbaycan’ın devlet bağımsızlığının resmi olarak tanınması için değil, aynı zamanda ülkede Batı standartlarını ve demokratik değerleri karşılayan demokratik, medeni bir devletin inşası için de kullanıldı. Heyet, Azerbaycan’ın siyasi ve ekonomik çıkarlarını temel alan aktif, proaktif bir politika izledi. Bu politikanın temeli, ulusal bağımsızlığın büyük güçler tarafından bir an önce tanınması ve güvenilir bir güvenlik garantisinin sağlanmasıydı. Barış konferansında Azerbaycanlı diplomatlar sadece kendi ülkelerini değil tüm Kafkasya’yı temsil etti. Siyasi-manevi birlik için mücadele ettiler. Bugün yaygın olarak kullanılan “Kafkas evi” fikrinin hem İstanbul’da hem de Paris’te Azerbaycan temsilcileri ateşli şekilde savunmuşlardı.¹⁶⁵ Aynı zamanda 11 Ocak 1920’de İtilaf Yüksek Konseyi Azerbaycan’ın bağımsızlığını tanıdıktan sonra Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Batı Avrupa ve Amerika’da diplomatik Misyonlarının oluşturulması ve Paris Barış Konferansı’ndan sonra İtalya, ABD, Almanya, Rusya ve Polonya (Letonya, Litvanya, Estonya, Finlandiya, Ukrayna, Romanya’da) Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin diplomatik temsilciler kurulacaktı.¹⁶⁶

1920 yılında Versal Konseyi tarafından Azerbaycan’ın bağımsızlığının fiilen tanınması, 1919 sonbaharından bu yana değişen siyasi durumla birlikte, Azerbaycan diplomasinin önemli bir başarısı ve küçük heyetinin 1920’deki büyük zaferi oldu. Paris Barış Konferansı. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin kurucuları ve dış politikasını uygulayanlar, var olduğu dönemin karmaşık tarihi koşullarını dikkate alarak laikliğe dayalı modern bir cumhuriyet yaratarak Azerbaycanlıların dünya siyaseti ve coğrafyasındaki yerini

¹⁶⁴ Nesipzade, *a.g.e.*, s.160-162.

¹⁶⁵ Vilayet Guliyev, *a.g.m.*, s. 12.

¹⁶⁶ Nazım Mustafa, “*Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin Parlak Sahifeleri*”, s. 9.

bir yönelim olarak tanımladılar. Sadece Azerbaycanlıların dünyaya bakışını değil dünyanın Azerbaycan’a bakışını da değiştirmeyi başarmış oldular.¹⁶⁷



¹⁶⁷ Cemil Hasanlı, *Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin Harici Siyaseti (1918-1920)*, c.1, Garışma MMC, Bakü-2009, s.10.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.AZERBAYCAN HALK CUMHURİYETİ'NE KARŞI TOPRAK İDDİALARI

ADR kurulduğu ilk günden itibaren ülkenin toprak bütünlüğü İran, Gürcistan ve en çok Ermenistan tarafından ihlal edilmeye başlanmıştı. Ermenistan'ın toprak iddialarının önlenmesi sorunuyla karşı karşıya kalan Azerbaycan bir sıra ciddi önlemler almaya başladı. Azerbaycan'a yönelik Ermeni saldırıları Mart 1918'de başlamış olsa da bu konu özellikle ADR yönetimi sırasında sistematik bir şekil ve ciddiyet kazandı. Bu sorun devletin varlığı düzeyinde gündeme getirildi. ADR'nin ortaya çıktığı ilk günlerde Gürcistan hükümeti, eski Yelizavetpol (Gence) ve Tiflis valilikleri topraklarında Azerbaycan-Gürcistan sınırlarının belirlenmesi konusunda anlaşmaya vardı. Ancak Azerbaycan Dışişleri Bakanı 14 Haziran 1918'de Borçalı, Karayazı ve Siğnak kazalarının Gürcistan'a katılmasına şiddetle karşı çıktığını belirten bir nota yayınlarak çözüme yakın olduğunu ilan etti. Bu sorun siyasi yollarla çözülmeye başlandı (O dönemde Orta Avrupa Birliği ve Kafkasya devletlerinin uluslararası konferansı İstanbul'da yapılıyordu). Bu zaman nüfusunun yüzde 91'ini Müslüman Türklerden oluşması nedeniyle bu kadim Azerbaycan toprakları 26 Haziran 1918 yılında tekrardan Azerbaycan'a katıldı. Daha sonra Azerbaycan'la Gürcistan arasında normal süreç yaşandı.¹⁶⁸

Mayıs 1918'de Ermenistan devletini kurabilmek için temiz bir başkente ihtiyaç duyulmuş ve kentsel nüfusunun çoğunluğu Türk-Müslümanlardan oluşan Erivan şehrini Ermenistan'ın başkenti olarak Azerbaycan'dan istemişlerdi. Aynı zamanda Batum'da Azerbaycan ve Ermenistan temsilcileri arasında sınır sorunlarına ilişkin görüşmeler yapılmıştı. Erivan yalnız bu şartla Ermenistan'a verilecekti; Ermeniler Azerbaycan'ın tarihi toprakları olan Gence (Yelizavetpol) vilayetinin bir kısmı, yani Karabağ'ın dağlık kısmı üzerindeki işgalci planlarından vazgeçmeleri şartıyla Erivan şehri de Ermenilere bırakılıyordu. (Erivan'ın, Ermenistan'a bırakılması kararı Azerbaycan Milli Şurası'nın ve yeni kurulan Azerbaycan Devleti'nin ilk ve en büyük hatalarından biriydi).¹⁶⁹ 29 Mayıs'ta Müslüman Ulusal Konseyi toplantısında Erivan'ın siyasi merkez olarak Ermenistan'a

¹⁶⁸ Şükrü Yıldız, *Azerbaycan Demokratik Respublikası (1918-1920)*, Seda Neşriyatı, Bakü 2004, s.131-132.

¹⁶⁹ *XX Esr Azerbaycan Tarihi (Ali Mektepler İçin Derslik)*, s.206.

verilmesine ilişkin karar alındı. Milli Konsey üyelerinden 16'sı onay, üçünün çekimser, birinin karşı oyu ile kabul edildi.¹⁷⁰

Ermeniler tarih boyunca Azerbaycan topraklarına göz dikerek sonuçta Azerbaycan'ın tarihi toprakları sayesinde kendilerine bir devlet kurmuş, ancak bununla da yetinmemişlerdi.¹⁷¹ Ermeni hükümetinin üç lideri Kaçazmuni, Hatisyan ve Papajanov tarafından imzalanan Batum Antlaşması'na (4 Haziran 1918) göre, Ermenistan o dönemde sadece 6 kilometre demiryoluna ve 10.000 kilometre kare alana sahip küçük bir toprağa sahip bir ülkeydi. (Bu alanın 1460 kilometre karesi Göyçe Gölü'ne aitti) Sahte gözyaşlarıyla Erivan'ı ele geçirdikten sonra (29 Mayıs 1918) Ermenilerin toprak talepleri azalmak yerine aksine giderek arttı¹⁷² Türkiye ile 4 Haziran 1918 yılında bağlanmış Batum anlaşmasına göre¹⁷³ Brest Barış Antlaşması Ermenistan tarafından tanındı, bu zaman Üçmüedzin ve Gümrü Türkiye'ye devredildi. Batum Antlaşması'na göre Ermenistan, topraklarında yaşayan Müslüman nüfusun güvenliğini ve özgür gelişimini sağlamayı, anadilinde eğitim almayı ve dini törenlerin serbestçe yerine getirilmesi için koşullar sağlamayı üstlendi. Türk birlikleri Güney Kafkasya'da olduğu sürece Ermeniler az çok şartlarına uydular ve yerel Müslüman nüfusa ve Azerbaycan'a karşı sakin bir tavır sergilemeye çalıştılar.¹⁷⁴ Ancak Türkiye'nin Birinci Dünya savaşında yenilgiye uğraması sebebiyle kendi askerlerini Nahçıvan'dan çıkarmak zorunda kaldı. Türk Askerlerinin Nahçıvan'dan çıkarılması Azerbaycan hükümeti ve halkı tarafından büyük bir kederle karşılandı. (Türk Askerlerinin Nahçıvan'dan gitmesi Ermenilerin Azerbaycan'ın tarihi topraklarında katliamlar yapmaya zemin yaratacaktı)¹⁷⁵ Bu zaman 1918 yılında Ermenilerin daha aktif hale gelmesine neden oldu. Hâlihazırda devlet siyasi düzeyine yükseltilmiş olan "Ermenistan'ın denizden denize Büyük Ermenistan devleti" kurmak hayalleri vardı. Ermenilerin bu gaddar tavırlar sergilemesi yüzünden Türk halkına karşı benzeri görülmemiş sıkıntılar getirdi. Ancak Ermenilerin bu tavırlarına karşılık olarak, böyle bir durumda Azerbaycan Cumhuriyeti, yine de bu tecavüzün karşısını almak ve Ermenistan'la normal komşuluk ilişkileri sağlamaktı.

¹⁷⁰ Nazım Mustafa, *İrevan Şehri*, MMC, Bakü 2020, s.85.

¹⁷¹ Reşat Caferli, "1918 Yılı'nın Soykırımı Ermenilerin Halkımıza Karşı Törettiği En Kanlı Cinayettir", Azerbaycan 31 Mart 2009, s.1.

¹⁷² İslam Zeynalov, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920)*, (1998-ci il Mayın 12-13-de Azerbaycan Devlet Diller İnstitutunda Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin 80 illik Yubileyine hesr edilmiş elmi-nazari Konfransın materialları), Gençlik Yayınları, Bakü-1998, s.38.

¹⁷³ Hatire Hacıyeva, *Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin Harici Siyaseti*, Gençlik Yayınları, Bakü-1998

¹⁷⁴ XX Esr Azerbaycan Tarihi (Ali Mektepler İçin Derslik), s.206

¹⁷⁵ İsmayıl Hacıyev, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Nahçıvan*, Ecemi Neşriyatı, Nahçıvan 2010.s.100.

Fakat Azerbaycan hükümetinin defalarca yaptığı çağrılara yanıt vermemiş yine de tecavüzkâr siyasetinden vaz geçmemişti. Bu zaman iki ülke arasında ilişkiler kurmak için ortak kararlar alınamamıştır. Ermenistan açık ve gizli yollarla Azerbaycan'ın kadim ve tarihi toprakları olan Nahçıvan, Zengezur ve Karabağ'ın dağlık kısmını hayal ediyordu. 1918 yılının yazından başlayarak Andranik Nahçıvan ve Zengezur bölgelerinde Azerbaycan'ın sınırlarını bozarak, barışçıl Azerbaycan halkına karşı katliamlar yapmaya başladı. Daha sonra 1918 yılın sonbaharında Ermenistan hükümeti, Azerbaycan topraklarının Müslüman nüfustan temizlenmesi çalışmalarına doğrudan öncülük etmeye başladı.¹⁷⁶ 1918 yılı sonunda Taşnaklar, Zengezur'da 115, Cavanşir, Cebraıl, Şuşa kazalarında 21, Erivan vilayetinde 60'tan fazla Azerbaycan köyünü yok etmiş, 100.000'den fazla Azerbaycan Türkünü anayurtlarından kovmuşlardı. Andranik ise Gorus'u ele geçirdi ve Gorus'ta Azerbaycan Cumhuriyeti'ne karşı bir saldırı merkezi oluşturdu. Şuşa'yı "Küçük Ermenistan" adı verilen bir devletin merkezi haline getirmek isteyen Ermeniler, defalarca Şuşa'ya Zabuk vadisinden girmeye çalıştılar. Ancak Azerbaycan Hükümeti bu tür fitneleri engelledi. Hükümetin bu yöndeki ilk hamlesi,¹⁷⁷ 1919 yılı Ocak ayı başında Şuşa, Cavanşir, Cebraıl ve Zengezur¹⁷⁸ ilçelerini Gence vilayetinden ayırarak, merkezi Şuşa şehri olmak üzere bu ilçelerden oluşan Karabağ valiliğini oluşturmak oldu. Aynı yılın Şubat ayının 12'den itibaren Hosrovbey Sultanov Genel Vali olarak atandı (burada bir Azerbaycanlı, bir Ermeni asistanı, iki Azerbaycanlı ve iki Ermeni danışmanı vardı). Azerbaycan Hükümeti Genel Vali'ye Karabağ'daki ayrılıkçı harekâtı iptal etmesi talimatını verdi. (Orada kurallar oluştur ve yerel yönetimi organize etmesi görevi verildi).¹⁷⁹ Aynı zamanda Savaşın sonuçlarına göre Kafkasya genelinde tam yetki alan İngilizler, amaçlarına ulaşmak için Ermeni faktörünü aktif olarak kullandılar. Lort Curzon'un "Hükümetimizin asıl amacı Ermeni halkını korumaktır" sözlerinden ilham alan Ermeniler de İngiliz politikasından yararlanmaya çalıştı. 1919 yılı başlarında Ermenilerin Nahçıvan, Zengezur ve Karabağ'a yönelik saldırgan niyetleri daha da belirginleşti. Şerur savaşlarında ciddi bir yenilgiye uğrayan Taşnakların ahlakı büyük ölçüde bozuldu. Karabağ ve Zengezur'daki askeri-siyasi durum 20 Ocak'ta parlamento tarafından bildirildi. 1919 yılındaki olağanüstü toplantıda bu konu görüşülmüş ve hükümete Karabağ'daki askeri ve siyasi faaliyetin güçlendirilmesi talimatı verilmiştir.¹⁸⁰

¹⁷⁶ XX Esr Azerbaycan Tarihi (Ali Mektepler İçin Derslik), s.206-207.

¹⁷⁷ XX Esr Azerbaycan Tarihi (Ali Mektepler İçin Derslik), s.206.

¹⁷⁸ Yıldız, a.g.e.,s.137.

¹⁷⁹ XX Esr Azerbaycan Tarihi (Ali Mektepler İçin Derslik), s.206-207.

¹⁸⁰ Yıldız, a.g.e.,s.136.

Bu zaman 1919 yılının yazında Azerbaycan hükümetinin kararlı tutumu ve kararlı politikası sonucunda cumhuriyetin Karabağ'daki egemenlik hakları iade edildi. Genel olarak Karabağ'ın genel valisi Hosrovbey Sultanov, Karabağ'ın dağlık kısmı ve Zengezur Ermenilerin planlarına dâhil olan diğer yerlerde Azerbaycan'ın egemenlik haklarının korunmasında büyük rol oynadı. Müttefiklerinin yardımıyla vahşicesine katliamlar yapan Andranik sadece Azerbaycan'ı değil, Güney Kafkasya'yı da terk etti.¹⁸¹

1919 yılının yazında Paris barış konferansına katılan ADR temsilcisi, Ermenistan ve İran'a karşı diplomatik ve siyasi olarak aktif bir şekilde savaşmış ve dünya toplumunu Karabağ, Zengezur ve Nahçıvan'ın Azerbaycan toprakları olduğunu belirtmiş ancak müttefik devletlerin önderleri konferansta "Ermeni meselesini" aslında "Türk birlik meselesi" ile birlikte çözeceklerini söylemişlerdi. Ağustos-Eylül aylarında İngilizlerin Azerbaycan'daki konumu zayıflayınca ABD, Ermenistan-Azerbaycan meselelerini çözmek için bölgede güçlenmeye çalışıyordu. Nahçıvan meselesinde tamamen Ermeni yanlısı bir tavır alan ABD çifte standart politikası yürütüyordu. ABD, Zengezur ve Karabağ'ın Azerbaycan'ının ayrılmaz bir bölgesi olduğunu söylemiş ancak Nahçıvan ve Şerur-Dereleyez'in çelişkili bir bölge olduğunu ortaya atmıştır. Ancak Azerbaycan Halk Cumhuriyeti buna şiddetle karşı çıkmıştı. Bu durumun Azerbaycan lehine değişmesini kabullenmek istemeyen Ermeni Taşnaklar, 1919 yılının sonbaharında yeni saldırı planları yapmaya çalıştı. Ancak ADR hükümeti Ekim 1919'da Karabağ genel valisine geniş çaplı askeri yardım sağlayarak Ermenileri durdurmayı başardı.¹⁸²

Nihayet 23 Kasım 1919'da ABD'nin arabuluculuğuyla Tiflis'te yapılan toplantıda Azerbaycan ile Ermenistan arasında 5 maddeden oluşan bir anlaşma imzalandı. Ancak bu anlaşma geçici nitelikteydi, çünkü toprak anlaşmazlıklarının Ermenistan-Azerbaycan konferansında çözülmesi gerekiyordu. 14-21 Aralık 1919'da Bakü'de yapılan Ermeni-Azerbaycan konferansı aslında sonuçsuz bir olaydı. Çünkü Azerbaycan tarafı 23 Kasım anlaşması uyarınca tartışmalı sınırlar konusunu görüşmeyi teklif etse de Ermeniler çeşitli bahanelerle bundan kaçınmışlardı. Bunun üzerine ADR yetkilileri, Ocak 1920'den itibaren ciddi biçimde yoğunlaşan Ermeni Taşnak saldırılarını askeri ve siyasi adımlar atarak engellemeyi başardılar. Karabağ, Zengezur ve Nahçıvan'da kendilerini güçlendirdiler. Taşnaklar, 19-25 Ocak 1920'de Zengezur'da belli bir avantaj elde etsellerde, aynı yılın Mart

¹⁸¹ XX Esr Azerbaycan Tarihi (Ali Mektepler İçin Derslik), s.206-207.

¹⁸² Yıldız, a.g.e., s.138.

ayında Karabağ, Nahçıvan ve Zengezur'un yanı sıra Şerur ve Ordubat'da da mağlup olup dağıldılar. Karabağ, Zengezur ve Nahçıvan'ın tamamı ADR yetkililerinin kontrolü altına girdi. Askeri başarılar birbirinin yerini aldı.¹⁸³ Dağlık Karabağ'da Azerbaycan'a karşı bir Ermeni ayaklanması başladı, ancak kısa sürede Azerbaycan silahlı kuvvetleri tarafından bastırıldı ve Azerbaycan'ın bozulan Gazah-Dilijan sınırları yeniden tesis edildi.¹⁸⁴ Bütün bunların siyasi, idari, diplomatik, ekonomik ve diğer tedbirlerle tamamlanması gerekiyordu. Böylece ADR ülkenin toprak bütünlüğünü sağlamayı başardı. ADR'nin varlığı sırasında, toprakları 113.895,97 bin kilometre kare (kv. km) idi, Bunun 97.296,67 bin kilometre karesi (kv. km'si) tartışmasız ve 16.598,30 bin kilometre karesi (kv. km'si) tartışmalı alanlardı. Ancak Doğu Almanya'nın Rus Bolşevizmi tarafından yıkılması ve ülkenin Ruslar tarafından işgal edilmesi, kelimenin tam anlamıyla (ulusal hükümetin) ülkenin toprak bütünlüğünü sağlamasına izin vermemiş, böylece Karabağ sorununun temeli atılmıştır.¹⁸⁵

Ermeniler yine de Azerbaycan ve Türkiye'ye Karşı toprak iddialarından vaz geçmeyerek hatta Paris Konferansı'na iki heyet göndermişlerdi. Bunlardan birincisi ulusal Ermeni Diasporasının temsilcisiydi (Başkanlığıyla Batı'da ve Fransız siyasi çevrelerinde tanınan Pogos Nübar üstleniyordu). İkincisi ise, kısa bir süre önce İstanbul konferansına gelen Ermeni heyetinin ve Ermeni Ulusal Konseyi Başkanı Avetik Agoronyan'ın başkanlığındaki Ermenistan Cumhuriyeti'nin temsilcisiydi. Pogos Nübar liderliğindeki Ermeniler, barış konferansında aşağıdaki toprak taleplerini sundu;

1. Türkiye'nin yedi doğu ili Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas, Erzurum ve Trabzon.
2. Dört Kilikya vilayeti: Maş, Hozan, Cabal Berket ve Adana şehri
3. Erivan vilayetinin tamamı, Tiflis vilayetinin güneyi, Gence vilayetinin güneyi, Kars ve Ardahan bölge talebinde bulunması yetmemiş hatta tazminat bile talep etmişlerdi.

Ermenilerin öne sürdüğü toprak iddiaları o kadar büyüktü ki, buna karşı çıkan L. Corç, bile Ermenilerin isteklerinin çok fazla olduğunu söyledi. Akdeniz'den Karadeniz'e kadar geniş alanlar üzerinde hak iddia ediyorlar ancak bu bölgelerde Ermeniler nüfusun çok küçük bir yüzdesini oluşturuyordu. Ancak Versal'da, Avrupa ve Amerika'nın her yerindeki Ermeni

¹⁸³ Yıldız, *a.g.e.*,s.139

¹⁸⁴ *XX Esr Azerbaycan Tarihi (Ali Mektepler İçin Derslik)*, s.206.

¹⁸⁵ Yıldız, *a.g.e.*,s.139.

temsilcileri, Azerbaycan Türklerine karşı verdikleri menfur mücadeleyi durdurmadılar. Ermenilerin bu iğrenç amellerine bakmayarak Versal Yüksek Konseyi Ocak 1920’de Azerbaycan’ı bağımsız bir devlet olarak tanıdı. 1920 baharında, uluslararası durumun iyiye gittiği bir dönemde, Londra toplantısında ve San Remo konferansında Ermeniler, Azerbaycan Cumhuriyeti’ne karşı asılsız toprak iddialarında bulundular.¹⁸⁶ Bunun asıl sebebi “Büyük Ermenistan” düşüncesinden ve bu düşüncenin coğrafi sınırlarından kaynaklanmaktı. Ermenistan’da gençlerin Türk düşmanlığı ruhuyla yetiştirilip “Eski Büyük Ermenistan” gibi sahte tarih geçmişlerini incelemeleri hem geçmişte hem de günümüzde özel bir ilgi odağıdır. Etnik kimliklerinin çok küçük yaşlardan itibaren Türk düşmanlığı üzerine inşa edildiği tartışılmaz bir gerçektir. Bu düşüncelerle yetişen Ermeniler, Türkleri tarihi ve ebedi düşmanları olarak görüyorlardı. Onlara göre böyle bir durumda Türklere karşı ancak şiddet yoluyla yani terörle mümkün olabilir düşüncesini ileri atmışlardı. Ermeni terör örgütlerinin planında Türkiye’yi ve Azerbaycan’ı hedef alması, 1905-1907, 1918-1920 yıllarında orada yaşayan masum insanların acımasızca öldürülmesi ve ardından Azerbaycan’ın işgali yer almıştı.¹⁸⁷

Aynı zamanda 1828 yılında Türkmençay Antlaşması uyarınca Rusya’nın esareti haline gelen Kuzey Azerbaycan’ın toprakları yaklaşık 130 bin kilometre kare (bin kv. km) idi. Ancak 1918’de Sovyet Rusya’nın baskısı altında 9 bin kilometre karelik (bin kv. km’ lik) Erivan Hanlığı Ermenilere, 7 bin kilometre karelik (bin kv. km’lik) Darbent Hanlığı Rusya’ya devredilmesiyle Azerbaycan’ın 16 bin kilometre kare (bin kv. km) alanı kaybedildi. Böylece Azerbaycan topraklarının 114 bin kilometre karelik (bin kv. km’lik) bir alana indi.¹⁸⁸

3.1. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin Devrilmesi

Sovyet Rusya’sı, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’ne yönelik saldırgan bir plan düzenlemekle birlikte ülkede iç savaşı çıkartmak planı olumsuz oldu. Ancak Sovyet ordusunun 1919 sonu-1920 başında iç savaş cephelerinde kazandığı zaferler onun konumunu güçlendirdi. Askeri gruplar ise komşu devletler üzerinde diplomatik, baskı ve propaganda için uygun koşullar yarattı. Azerbaycan’a yönelik bu baskı Ocak ve Mart 1920 arasında

¹⁸⁶ XX Esr Azerbaycan Tarihi (Ali Mektepler İçin Derslik), s.208-209.

¹⁸⁷ Emin Şihaliyev, Ermeni İddialarının Siyasi ve Mifoloji Mahiyeti, Strateji Tahlil, Say: 1-2 (15-16), 2016, s.58.

¹⁸⁸ Asker Abdullayev, Azerbaycan’a Karşı Ermeni Tecavüzü ve Harici Havadarlık, İktisat Üniversitesi Neşriyatı, Bakü 2004, s.23..

diplomatik çatışma düzeyine yükseldi ve notalara da yansdı. RSFSR Dışışleri Komiseri G.V Çiçerin, 2 Ocak 1920 tarihli notasında aslında Azerbaycan hükümetinin Denikin'e karşı aceleyle savaşa girmesini talep ediyordu. Bu dönemde Ermenistan Cumhuriyeti'nin Azerbaycan topraklarına yönelik gasp planlarını yürüttüğü bir dönemde Azerbaycan, Sovyet Rusya'sının daveti üzerine Denikinistlere karşı savaşa girmesi ve iki cephede savaşması Azerbaycan için hiçte iyi olmayacaktı. 6 Ocak'ta N. Yusufbeyli başkanlığında Azerbaycan Devlet Savunma Komitesi'nin acil toplantısı yapıldı. Toplantıda Azerbaycan Dışışleri Bakanı, Sovyet Rusyası'nın Azerbaycan ve Gürcistan ile askeri anlaşma yapılması önerisine ilişkin bir rapor sundu. (Bu önerinin arkasında Rusya'nın saldırgan niyetinin olduğu, Denikin' in eliyle Azerbaycan devletini ortadan kaldırma planının olduğu açıklandı).¹⁸⁹

Azerbaycan'daki Bolşevik liderlerin ve komiserlerin çoğu, mevcut koşullarda bu hareketin artan fırsatlarını kişisel ve grup hedeflerini gerçekleştirmek için kullanmak üzere Bolşevizm hareketine geldiler. Bu kişiler amaçlarına ulaşmak için Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ne karşı silahlı saldırı yoluna girmekten çekinmemiş ve siyasetten uzak sıradan halk kitlelerini bu işe seferber etmeye çalışmışlardı.¹⁹⁰

Mart 1920 yılında Ermeniler XI. kızıl orduya yardım etmek için (ortak plan yaparak), Karabağ'da yaşayan Ermeniler Azerbaycan'a karşı ayaklanmışlardı. Kuşkusuz ki, bunun asıl sebebi Azerbaycan'ın askerigüçlerinin çoğusu Karabağ'a Ermeni isyanlarını yatırmak için buraya sevk edilecekti. Buzaman XI Kızıl Ordu Bakü'yü kolayca Azerbaycan yönetiminden ayıracaktı.¹⁹¹

21 Nisan'da Kafkas Cephesi komutanlığının XI. Ordu ve Volga-Hazar filosu komutanlığına gönderdiği direktifte, Azerbaycan'ın ana kuvvetleri devletinin batı cephesinde olduğunu belirtiliyordu. Bu zaman 23 Nisan'daki talimatta XI. Ordu'nun nihai görevinin Bakü vilayetini ele geçirilmesi emredildi. 27 Nisan'da Azerbaycan sınırını geçerek beş gün içinde Yalama-Bakü operasyonunu gerçekleştirmesi emredildi. Ülke içinde yıkıcı çalışmalar yapan Bolşevikler, faaliyetlerini XI. Ordu komutanlığıyla, özellikle de Askeri Devrim Konseyi üyesi Zaharov, Orçonikidze, Tuhaçeviski emir ediyordu. Ancak 26 Nisan'da Azerbaycan ordusu Zengezur'da ve diğer sınır bölgelerinde Ermenileri

¹⁸⁹ *XX Esr Azerbaycan Tarihi (Ali Mektepler İçin Derslik)*, s.216.

¹⁹⁰ Süleymanov, a.g.e., s.13.

¹⁹¹ Cemil Hasanlı, Nisan 1920 Darbesi ve Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti' nin Düşmesi, İrs Tarih Bilinci, s.12.

mağlubiyete uğratmıştı. Bu zaman Yenilen Ermeni hükümeti barış imzalama talebiyle ortaya çıktı. Bu zaman Azerbaycan'ın kaderi zaten Moskova'da belirlenmişti. Mikoyan liderliğindeki Azerbaycan Bolşevikleri, XI Ordu'nun Azerbaycan'ı işgal etme planlarının uygulanmasında ve işgal harekâtının zamanının belirlenmesinde aktif olarak yer aldı. 27 Nisan'da Azerbaycan hükümeti Tiflis'teki müttefik temsilcilerine XI Kızıl Ordu'nun saldırısına uğradığını ve sınırlarının ihlal edildiğine dair acil bilgi gönderdi. Azerbaycan hükümeti, müttefiklerin temsilcilerinden Ermenistan hükümetini Azerbaycan'a bir daha saldırmaması için talepte bulundu. Saldırı eylemi nedeniyle hükümet, askerlerini Karabağ'dan ve Ermenistan'la sınır bölgelerinden çekiyordu, müttefiklerin temsilcileri aynı gün Ermeni hükümetiyle temasa geçti. 28 Nisan'da Ermeni hükümeti ordularının mevzilerinde kalacağını duyurdu¹⁹²

28 Mayıs 1918 yılında Rusya'da ve Transkafkasya'daki durumu iyi değerlendirerek¹⁹³ Doğunun ilk Bağımsız Parlamentolu devleti olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti,¹⁹⁴ 28 Nisan 1920'de Sovyet Rusya birliklerinin askeri müdahalesi sonucunda Bağımsız Azerbaycan devletinin egemenliğine yönelik saldırının belirli tarihsel koşullar altında önlenememesiyle Azerbaycan halkı, tarihinin niteliksel olarak farklı yeni bir aşamasına girmiştir. Bu aşama aynı zamanda Azerbaycan'ın askeri radyasyon tarihinde de yeni bir aşamaydı.¹⁹⁵ Azerbaycan'ın 23 aylık kısa bir yaşamı döneminde Mikoyan, Şaumyan ve Andranik gibi Ermeni Taşnak üyeleri, Rusya'nın talimatıyla Azerbaycan topraklarında terör rüzgârı estirmiştir. Cumhuriyet'in son dönemlerinde bile Taşnaksutyun Partisi'nin silahlı çeteleri Sovyetlerin de desteğini alarak Azerbaycan'ın Karabağ dâhil birçok bölgesinde katliamlar ve yağmalar gerçekleştirmiştir. Sovyet yönetimi yıllarında söz konusu alanların Ermenistan'a, Borçalı'nın ise Gürcistan'a devredilmesiyle yaklaşık 27,4 bin kilometre karelik (bin kv. km'lik) bir alan oluştu. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin toplam alanı 86,6 bin kilometre karelik (bin kv. km'lik) alana kadar küçülmüş oldu. Ermeniler, Sovyet Rusya'nın yardımıyla Azerbaycan topraklarının büyük bir kısmını ele geçirmelerine rağmen bundan sonraki hedefleri Azerbaycan'da yaşayan Ermenilere özerklik vermek istiyorlardı.¹⁹⁶

¹⁹² XX Esr Azerbaycan Tarihi (Ali Mektepler İçin Derslik),s.219.

¹⁹³ Rahip Ekberov, Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin Devlet ve Hukuk Tarihi, Bakü-2018.s.8.

¹⁹⁴Rameş Rzayev, a.g.m., s.893.

¹⁹⁵ Murtaza Hasanov, a.g.m.,s.20.

¹⁹⁶ Abdullayev, s.23.

SONUÇ

1917 Şubat ve Ekim darbelerinden sonra Güney Kafkasyada bağımsızlık rüzgarı esmeye başladı bu dönemde Azerbaycan milliyetçileri Azerbaycan'ın bağımsızlığı için elinden geleni yapmaya çalıştılar. Nihayet 28 Mayıs 1918 yılında Azerbaycan kendi Bağımsızlığını ilan etti. Ayrıca bu dönemde Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, sınırları içindeki tüm vatandaşlara milliyet, din, sosyal statü ve cinsiyete bakılmaksızın siyasi haklar tanıdı. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, Transkafkasya'da yaşayan tüm Türklerin ve genel olarak Müslümanların ulusal çıkarlarının tutarlı ve ilkeli savunucusu olarak hareket etti.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti parlamenter demokratik cumhuriyet temelinde kuruldu. Yaşama yetkisi Parlamento'ya, yürütme yetkisi hükümete aitti. Parlamento çok partili sistem üzerine inşa edilmişti.

Azerbaycan toprakları içerisinde Ermeniler “Büyük Ermenistan” devleti kurmak için Azerbaycan halkına karşı katliamlar düzenlediler. 1918 yılında Yasadışı bir Ermeni devletinin toprakları 9.000 kilometre karelik yer kapsamaktaydı. Azerbaycan'ın tarihi toprakları sayesinde “Büyük Ermenistan” Devleti kurmak hülyasıyla yaşayan bu ermeniler tarih boyunca Azerbaycan halkına karşı soykırım yapmışlardı. Bu hain planlarını gerçekleştirmek için Ermeniler 1918-yılının 31 Martı'nda Azerbaycanlılara karşı katliamlar yapmaya başladılar. Bu zaman onbinlerle Azerbaycanlı katledildi.

Ölüm kalım mücadelesi veren Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, 4 Haziran 1918 yılında yapılmış Batum antlaşmasının 4. maddesine esasen Osmanlı Devleti'nden hayati yardım almış ve Enver Paşa'nın talimatıyla Nuri Paşa komutasında Kafkas İslam Ordusu Azerbaycan'a yardıma gelmiştir. Kafkas İslam Ordusu Azerbaycan'ı Ermeni tecavüzünden kurtarmış ve kısa süre sonra 15 Eylül 1918 yılında Bakü'nü düşman işgalinden kurtarmayı başarmıştır. Bakü işgalden kurtarıldıktan iki gün sonra (17 Eylül 1918) başkent Bakü'ye taşındı. Türk ordusu Azerbaycan'ın en sıkıntılı günlerinde her daim Azerbaycan halkının yanında olmuş ve belalardan kurtarmıştır.

Ermenistan açık ve gizli yollarla Azerbaycan'ın kadim ve tarihi toprakları olan Nahçıvan, Zengezur ve Karabağ'ın dağlık kısmını hayal ediyordu. 1918 yılının yazından başlayarak Andranik Nahçıvan ve Zengezur bölgelerinde Azerbaycan'ın sınırlarını bozarak, barışçıl Azerbaycan halkına karşı katliamlar yapmaya başladı. Daha sonra 1918 yılın

sonbaharında Ermenistan hükümeti, Azerbaycan topraklarının Müslüman nüfustan temizlenmesi çalışmalarına doğrudan öncülük etmeye başladı. Andranik, Gorus'ta Azerbaycan Cumhuriyeti'ne karşı bir saldırı merkezi oluşturdu. Şuşa'yı "Küçük Ermenistan" adı verilen bir devletin merkezi haline getirmek isteyen Ermeniler, defalarca Şuşa'ya Zabuk vadisinden girmeye çalıştılar. Ancak Azerbaycan hükümeti bu tür fitneleri engelledi. Hükümetin bu yöndeki ilk hamlesi, 1919 yılı Ocak ayı başında Şuşa, Cavanşir, Cebrayıl ve Zengezur ilçelerini Gence vilayetinden ayırarak, merkezi Şuşa şehri olmak üzere bu ilçelerden oluşan Karabağ valiliğini oluşturmak oldu.

23 Kasım 1919'da Tiflis'te Ermenistan ile Azerbaycan arasında bir anlaşma imzalandı. Çatışmaların durdurulması ve silah kullanılmaması konusunda mutabakata varıldı. Sınır sorunları da dahil olmak üzere tüm tartışmalı konular müzakere yoluyla halledilmeye çalışıldı. Ancak saldırgan komşularımız bu anlaşmaları dikkate almamış, Kasım 1919 anlaşmasına göre Azerbaycan askeri birliklerini Zengezur'dan çektikten sonra Ermeni tarafı bu anlaşmayı ağır bir şekilde ihlal ederek Zengezur'a düzenli ordu birlikleri göndermiş, Azerbaycan köylerini yağmalamış ve barışsever Azerbaycan köylerinin halkını vahşice katletmiştir.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin bundan sonraki değerli adımlarından biri, Ermeni-Bolşevik birliğinin 1917-1918 yıllarında Azerbaycan'da işlediği suçları, soykırım suçunu araştıran Olağanüstü Soruşturma Komisyonu'nun kurmuşlardı. Ulusal Hükümet, öncelikle tüm şiddet olaylarını doğru bir şekilde kaydetmek, ikinci olarak şiddetin işlendiği koşulları araştırmak ve üçüncü olarak failleri ve verilen zararı tespit etmek için bir soruşturma komisyonu kurmuşlardı.

Azerbaycan'ın tarihi toprakları sadece Ermenistan tarafından değil diğer komşuları tarafından da ele geçirilmiştir. Kuzey Azerbaycan'ın bir parçası olan Darbent hala Rusya'nın kontrolünde, Borçalı ise Gürcistan'ın kontrolünde kalıyor. Böylece Azerbaycan yeryüzünde 5 bölgeye ayrılan tek bölgedir. Ne yazık ki, Ermeniler tarafından işgal edilen ve geniş topraklarının küçük bir köşesine sıkıştırılmıştı.

23 ay süren kısa bir bağımsızlık döneminde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, çok büyük işler görmüştür. Azerbaycan temsilcileri 1920 yılının Ocak ayında Paris Konferansında Azerbaycan'ı Defakto Jure seviyesinde tanıtmayı başarmışlardı. Aynı zamanda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin temel amaçlarından en önemlisi ciddi bir diplomasi geliştirdi ve

hazırladı. Bu diplomasinin temel taşı Türkiye ile dostluk ve kardeşlik, işbirliği ve karşılıklı yardım ilişkileriydi. Gürcülerle yapılan antlaşma bu diplomaside özel bir rol oynadı. Kuzey Kafkasya halklarıyla bu diplomasi iyice tesis edilmiş, onlar arasında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti ile gönüllü birleşme hareketi başlatılmıştır.

28 Nisan 1920 yılında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti XI Kızıl Ordu tarafından işgal edildi. Bu zaman Azerbaycan'da ulusal direniş hareketi devam etti ve Azerbaycan'ın her yerinde kanlı olaylar yaşandı, ülkede silahlı ayaklanmalar meydana çıktı. Azerbaycan bundan sonra 71 yıl SSRİ'nin yönetiminde kaldı.



KAYNAKLAR

- Abdullayev, Asker, *Azerbaycan'a Karşı Ermeni Tecavüzü ve Harici Havadarlık*, İktisat Universiteti Neşriyatı, Bakü 2004.
- Abbasov, İlham, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Yarandığı ve Faaliyeti Gösterdiği Şerait*, İlmi-Nazari, Tecrübi Jurnal no; 4, 2013.
- Abişov, Vagif, *Azerbaycanlıların Soykırımı (1917-1918. Yıllar)*, Nurlan Yayıncılık, Bakü-2007.
- Acalov, Arif, *Mehmet Emin Resulzade ve Çağdaş Azerbaycan Tarihi*, Gençlik Yayınları Bakü 1991.
- Ağasiyev, İkrar, *Azerbaycan'da Yaşayan Alman Ahalisinin Kafkas İslam Ordusuna Yardımı*, 9. Uluslararası Atatürk Kongresi, Amasya, 2021.
- Akifoğlu, Vugar, “*Azerbaycan'da Milli Direniş (1917-1930)*”, Ankara Üniversite Doktora Tezi, Ankara 2017.
- Aliyeva, Sabina, “31 Mart - Azerbaycanlıların Soykırımı Günü ile alakadar beyanat”, Respublika, № 65, 2023.
- Aliyeva, Aynure ve Ahmedova, Sevil, *31 Mart – Tarihimizin Göz Yaşı*, Köçerli Adına Respublika Uşak Kütüphanesi, Bakü 2018.
- Altınsoy, Yılmaz, “Kafkas İslam Ordusu ve Bakü Zaferi”, Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2, Bahar 2019.
- Aşırılı, Akif, *31 Mart Soykırımı 1918 – 1920. Yıllar*, İlm ve Tahsil, Bakü 2011.
- Atnur, Ethem İbrahim, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001.
- Azadi, Sevinç, *Müstakillikden Büyük Servet Yoktur / S. Azadi // İki sahil.- 2023.-27 May.- № 92.- S. 17, 2023.*

Azerbaycan Milli Elimler Akademiyası Gence Bölmesi Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Gence Kuberniyasından Olan Devlet Hadimleri, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin 100 yılına hasr olunmuş, Elm Neşriyatı, Gence- 2018.

Azerbaycan'ın Paris Sulh Konferansındaki Elçileri, Bakü-2010.

Baykara, Hüseyin, (1975). *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi* Azerbaycan Halk Yayınları, İstanbul 1975.

Bünyadov, Ziya, *Bir Türk Milliyetçisinin Stalin'le İhtilal Hatıraları*, Kanun Yayınları. Bakü 2018.

Caferli, Reşat, "1918 Yılıının Soykırımı Ermenilerin Halkımıza Karşı Törettiği En Kanlı Cinayettir", Azerbaycan 31 Mart 2009.

Çalışkan, Ülkü, "27 Şubat Devrimi Sonrasında Geçici Hükümetin Kuruluşu", Yönetim ve Problem, Türkiye Mecmuası, 28(1), 1-20, 2018

Çelik, İsmail Mert, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesine Adanmış Bir Hayat: Mehmet Kengerli*, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2020.

Ekberov, Rahip, *Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin Devlet ve Hukuk Tarihi*, 2018.

Enserov, Vefalı, "Mehmet Emin Resulzade Önderliğinde Türkiye'de Çıkarılan Azerbaycan Siyasi Muhaceret Dergileri" *İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, III(1), 2018, s.103.

Esedli, Minahanım, "Güney Azerbaycan'da, Kafkasya İslam Ordusunda ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ndeki Millî Mücadelelerde Y. Z. Talibzade'nin Rolü (1917-1918)". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2008.

Ferecova, Zöhre, Cumhuriyetin Yadigarı - Azerbaycan bayrağı / Z. Ferecova // Azerbaycan.- 2023.- 28 May.- № 112, 2023.

Gafarov, Niyazi, "Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Nümayende Heyeti'nin Çalışmaları". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.4(11), 2017.

Gafarov, Vasıf, "Ekim 1917 Devriminden Sonra Bolşevik Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu", *Akademik Bakış Dergisi*, II(3), 2008. s.141.

- Gafarov, Tahir, *Azərbaycan Tarixi*, Çaşıoğlu Yayınları, Bakü 2009.
- Garayeva, Sevinç, “31 Mart soykırımı: Temel İnsan Haklarına Karşı Kanlı Kast”, 525-ci gazete. - 2023. - 1 Aprel. - № 55, 2023.
- Gasımlı, Musa, Müslüman Şarkının ilk Cumhuriyeti / M. Gasımlı // Halk Gazeti.- 2023.- 28 May.- № 112.
- Gasımlı, Jale, Şarkda İlk Demokratik Respublika Devletçiliğimiz Tarihinde Derin İz Goydu / J. Gasımlı // Respublika.- 2023.- 28 Aprel.- № 86, 2023.
- Görür, Mustafa, *Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler (1918)*. İsmet Yayınevi, Bakü 2008.
- Guliyev, Vilayət, *Azərbaycan Paris Sülh Konferansında (1918-1920)*. Ozan Yayınevi, Bakü 2008.
- Guliyev, Vilayət, “Azərbaycan Nümayəndə Heyəti Paris Sülh Konferansında”, Halk gazetesi, 2022.- 28 May.- № 112, 2022.
- Hacılar, Valehoğlu Fəhri, “Oktyabr Çevrilişi Sonrası Bakü’de Taşnak-Bolşevik İttifakının Faaliyyətləri Dövrün Gürcü Matbuatında: 31 Mart 1918-ci Yıl Soykırımı”, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 11(1), 2022. ss. 442.
- Hacıyev, Anar, *Kars ve Araz-Türk Respublikalarının Tarihinde*, Azərneşr, Bakü 1994.
- Hacıyev, İsmayıl. *Araz-Türk Respublikası*. Təfəkkür, №1(10), 2016.
- Hacıyev, İsmayıl, *Araz- Türk Cumhuriyyəti*, Nəhcivan: Ecəmi Yayınevi, 2021.
- Hacıyev, İsmayıl, *Azərbaycan Halk Cumhuriyyəti və Nəhcivan*, Ecəmi Neşriyatı, Nəhcivan 2010.
- Hacıyeva, Hətirə, *Azərbaycan Halk Cumhuriyyətinin Xarici Siyasəti*, Gənçlik Yayınları, Bakü 1998.
- Hasanov, Rəhim, “Rusya’da Şubat Devrimindən Sonra Azərbaycan Siyasi Aydınlarının Örgütlənməsi”, Batman Üniversitesi, *Yaşam Bilimleri Dergisi*, V(2), 2015.

- Hasanov, Alioğlu Hasan, *Cenubi Azərbaycan'ın Karp Bölgəsində Azərbaycanlılara Karşı Soykırım (1917-1919)*, Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi A.A.Bakuhonov adına Tarih Enstitüsü, Bakü 2016.
- Hasanov, Murtaza, “Azərbaycan Halk Cumhuriyeti Dövründə Dövlət İdarəçiliyi”, *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 2018.
- Hasanov, Cemil, XX Esr Azərbaycan Tarihi, (Ali Mektepler İçin Derslik), Bakü. 2009.
- Hasanlı, Cemil, Nisan 1920 Darbesi ve Azərbaycan Demokratik Cumhuriyeti' nin Düşmesi, *İrs Tarih Bilinci*,
- Hüsetinzade, Latif Çvr; Vefalı Bilaloğlu, Araz Şahittir, Türk Ordu Generalı Kazım Karabekir Paşa Nahçıvan'da 1918-1920), Nurlan yayınevi, Bakü-2001,
- İskenderov, Anar, *Azərbaycan Halk Cumhuriyyətinin Yaranması və Onun Tariximizdə Yeri*, Strateji Tahlil, 1-2(23-24), 2018.
- İskenderov, Anar, *Azərbaycan Halk Cumhuriyyəti'nin Yaranması və Onun Tariximizdə Yeri*, Strateji Tahsil 1-2(23-24), Bakü 2018.
- İsmayılbeyle, Vugar, “Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyəti (ADR) və Ali Merdan Bey Topcubaşı”, *Avrasiya İncelemeler Dergisi*, 9 (2), 2020.
- Kahramanov, Nazım, Aras-Türk Hükümetinin Kuruluşu. *İrs Tarih Bilinci*, 2 (10),2014, ss.37
- Kazımov, Senan, Kafkas İslam Ordusunun Azərbaycan'dakı Faaliyyətləri və Aras Türk Cumhuriyyəti, Konya: Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Korkmaz, Telli, “Azərbaycan Bağımsızlığına Giden Yolda “Açık Söz Gazetesi” (1915-1918)”, *Türk Yurdu Dergisi*, 368, 2018, ss.78-79.
- Memmedova, Kamina ve Yusufova, Seveda, *XX asrin Başlarında Ermeni Vandalizmi*, “Metafizika” jurnalı, 5(3), 2022.
- Memmedov, Sadir, Ermeniler Tarafından Azərbaycanlılara Karşı Töredilmiş Soykırım, Azərbaycanşünaslıq Tedris- Medeniyet Merkezi, Azərbaycan Respublikası Tahsil Nazırlığı Bakü Slavyan Üniversitesi, Bakü 2010,

- Murray Bookchin, Çeviren; Ali İhsan Başgöl, Devrimci Halk Hareketleri Tarihi 1905'ten 1917'ye Rus Devrimleri, Dipnot Yayınları, C; 3,
- Mustafa, Nazım, AMEA A. Bakuhanov adına Tarih Enstitüsünün Elmi işçisi “Halk Gazeti”, 2009.
- Mustafa, Nazım, “Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin Parlak Sahifeleri”, Halk Gazetesi. - 2021.- 28 Mayıs. - № 109, 2021.
- Mustafayev, Beşir, “Resulzade Hükümeti Dönemi ve Yaşanan Terör Olayları (1918-1920)”. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 2(2), 2013.
- Musa, İsmayıl. *Azerbaycan'ın Harici Siyaseti*, Derslik (üç hissede). Bakü 2011.
- Musayeva, F. 1918-1920' Yıllarında Azerbaycanlılara Karşı Hayata Keçirilen Soykırım Siyaseti Türkiye Tarihşünaslığında, Menbeşünaslık, Tarihşünaslık Tarih Ve Onun Problemleri, 2014.
- Musayev, İsmayıl, Azerbaycanen Nahçıvan v e Zengezur Bölgelerinde Siyasi Vaziyet ve Harici Devletlerin Siyaseti (1917-1921), Bakü 1998.
- Mustafayev, Abdulla, Ermenistanın Soykırım ve Deportasiya Siyasetinde Nahçıvan, ADPU'nun neşriyatı, Bakü 2013.
- Mustafa, Nazım, İrevan Şehri, Bakü: Red N Line MMC, 2020.
- Nesip, Nesip, *Azerbaycan Demokratik Respublikası' nın Harici Siyaseti*, Ganun Nesriyat, 2011
- Nesipzade, Nesip, *Azerbaycan'ın Harici Siyaseti (1918-1920)*, Ay-Uduz Neşriyatı, Bakü 1996.
- Resulov, Asker, *Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin Kurucuları*,
- Reks A. Wade Çeviren; Ergin Özler, Rus Devrimi 1917, İletişim Yayın Evi,
- Rzayev, Rameş, “Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Teşekkül Aşamaları”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 2020, ss.94.

Seyitzade, Dilara, *Azərbaycan 20. Yüzyılın Başlarında Mustakilliyə Aparan Yollar*, Azərbaycan Respublikası «Kitap» Cəmiyyəti, Bakı 1998.

Süleymanov, Mehman, *Azərbaycan'ın Herbi Tarixi (Sovyet Dəvri 1920-1922)*,

Türker, Rüştü Gaimmegam, *Kafkas Türk İslam Ordusu Bakı Yollarında*. Kafkas Universiteti, Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Neşriyyatı, Bakı 2008.

Velizade, Tural, *“Fəqalade Haller Komissiyası Sənətləri 1918 ilinin Martında Bakı'de Hayata Geçirilən Soyqırım”*, İpek Yolu, 2018.

Vəliyev, Tofiq, *Azərbaycan Tarixi*, Bakı 2009.

Yakuplu, Nesiman, *Kafkas İslam Ordusu və Nuru Paşanın Azərbaycan'da İzəri*, Adiloğlu, Bakı 2012.

Yakuplu, Nesiman, *Kafkas İslam Ordusu Azərbaycan'da (Bakı'nın Kurtuluşunun 95 ilinə)*, Bakı 2013.

Yakuplu, Nesiman, *Mehmet Emin Resulzadə Ansiklopedisi*, Azərbaycan Kültür Dərnəgi Yayınları, Ankara 2015.

Yıldız, Şükrü, *Azərbaycan Demokratik Respublikası (1918-1920)*. Seda Neşriyyatı, Bakı 2004.

Zeynalov, İslam, *Azərbaycan Həlk Cümhuriyyəti (1918-1920), (1998-ci il Mayın 12-13-də Azərbaycan Dövlət Dillər İnstitutunda Azərbaycan Həlk Cümhuriyyətinin 80 illik Yubileyinə həsr edilmiş elmi-nəzəri Konfransın materialları)*. Gənçlik Yayınları, Bakı 1998.

XX Esr Azərbaycan Tarixi (Ali Məktəplər İçin Dərslik), <<Təhsil >>, Bakı-2009.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı:	Safar Aliyev
--------------------	--------------

Öğrenim Durumu

Derece	Okulun Adı	Program	Yer	Yıl
İlköğretim	M. Askerov adına tam ortaokul	Düz	Pusyan	1999-2004
Ortaöğretim	M. Askerov adına tam ortaokul	Düz	Pusyan	2004-2008
Lise	M. Askerov adına tam ortaokul	Düz	Pusyan	2008-2010
Ön Lisans	Iğdır Devlet Üniversitesi	Turizm ve Otel İşletmeciliği	Iğdır	2014-2016
Lisans	Iğdır Devlet Üniversitesi	Tarih	Iğdır	2017-2021
Yüksek Lisans				
İş Deneyimi:	Azerbaycan Cumhuriyeti Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Turizm Departmanı: (Gastronomi Uzmanı) AMEA Nahçıvan Şubesi: Küçük İlmi Personel			
Hakkımda bilgi almak için önerebileceğim şahıslar:	Doç. Dr. Yaşar CANATAN			